

**NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
FELSEFE VE DİN BİLİMLERİ ANA BİLİM DALI
DİN SOSYOLOJİSİ BİLİM DALI**

POSTMODERN DÖNEMDE DİNİN ANLAMI

ZÜLAL PEKALKAN

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**DANIŞMAN:
PROF. DR. MEHMET AKGÜL**

KONYA-2020

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Zülal Pekalkan		
	Numarası	17810201050		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri/ Din Sosyolojisi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans		
		Doktora		
Tezin Adı	Postmodern Dönemde Dinin Anlamı			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Zülal PEKALKAN

İÇİNDEKİLER

ÖZET	4
ABSTRACT	5
KISALTMALAR	6
ÖNSÖZ	7
POSTMODERN DÖNEMDE DİNİN ANLAMI	9
GİRİŞ	9
1. Araştırmanın Konusu	9
2. Araştırmanın Amacı	10
3. Araştırmanın Yöntemi	10
BİRİNCİ BÖLÜM	11
MODERNİTE	11
1.1. MODERNLEŞME KAVRAMINA GENEL BİR BAKIŞ	11
1.2. MODERNİZMİN TARİHSEL ARKA PLANI	18
1.2.1 Bilimsel Gelişmeler	22
1.2.2. Aydınlanma Düşüncesi	26
1.2.3. Fransız Devrimi	28
1.2.4. Sanayi Devrimi	32
1.3. MODERNİZM VE SOSYAL EVRİM MODELİ	34
1.4. MODERNİZME YÖNELTİLEN ELEŞTİRİLER	37
1.5. MODERNLEŞME VE DİN İLİŞKİSİ	42
İKİNCİ BÖLÜM	48
POSTMODERNİTE	48
2.1. POSTMODERNİTE KAVRAMINA GENEL BİR BAKIŞ	48

2.2. POSTMODERNİTENİN TARİHSEL ARKA PLANI	54
2.3. POSTMODERNİZM TANIMLARI	58
2.4. POSTMODERNİTENİN TEMEL KARAKTERİSTİKLERİ	62
2.5. POSTMODERNİZMİN ELEŞTİRİSİ	67
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	72
3.1. POSTMODERNİTE VE DİN İLİŞKİSİ	72
3.1.1. Dini Çoğulculuk	78
3.1.2. Fundamentalizm (Köktendincilik	87
3.1.3. YENİ DİNDARLIK BİÇİMLERİ	90
SONUÇ VE TARTIŞMA	95
KAYNAKÇA.....	98

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Zülal PEKALKAN		
	Numarası	17810201050		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe ve Din Bilimleri-Din Sosyolojisi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Prof. Mehmet AKGÜL		
Tezin Adı	Postmodern Dönemde Dinin Anlamı			

Modernizm geleneksel toplumlardan farklı olarak yeni bir dünya anlayışı, yeni bir Tanrı tanımıyla ortaya çıkmıştır. Geleneksel toplumların varlığında önemli bir belirleyici olan din, modern döneme gelince acımasız eleştirilere tabi tutulmuştur. Ancak modern hayatın, sunduğu olanakların yanında birçok olumsuzluğu da beraberinde getirmesi, moderniteye olan inancın sarsılmasına neden olmuştur. Tam da bu noktada postmodernizm, modernizmin eleştirilen yönlerini telafi etmek üzere ortaya çıkmıştır. Modern dönemde geleneksel toplumlardaki etkinliğini ve değerini gittikçe kaybeden din, postmodern dönemde farklı özelliklerle karşımıza çıkmaktadır. Postmodern durumda din ne yeniden yükselişe geçmiş ne de toplumsal hayatta merkezi bir konuma gelmiştir bunlardan ziyade dinde bireyselleşme kavramı ön plana çıkmıştır. Bu araştırmada da postmodernite-din ilişkisi sosyolojik açıdan değerlendirilerek postmodern toplumlarda dinin önemi yeniden incelenmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Din, modernite, modernleşme, postmodernite

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Zülal PEKALKAN		
	Student Number	17810201050		
	Department	Sociology-Religion Sociology		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Prof. Mehmet AKGÜL		
Title of the Thesis/Dissertation	The Meaning Religion in Postmodernism			

Unlike traditional societies, modernism has emerged with a new consciousness of the world, a new definition of God. Religion, that is a quite important determinant in the traditional societies, has been subjected to brutal criticism in the modern period. However, the fact that modern life brings many negativities along with the possibilities it offers, has caused the belief in modernity to be shocked. Postmodernism has appeared to compensate for the criticized aspects of modernizm. Religion, that gradually loses its effectiveness and value in traditional societies in the modern period, shows up with different features in the postmodern period. In this period, religion has remained stable for social life. Besides in religion, the concept of individualization has stant out. In the present study, the significance of religion in postmodern societies has been tried to be re-examined by evaluating the relationship between postmodernity and religion in a sociological terms.

Keywords: Religion, modernity, modernization, postmodernity

KISALTMALAR

A.g.e.	Adı geen eser
Bkz.	Bakınız
C.Ü	Cumhuriyet Üniversitesi
C.	Cilt
ev.	eviren
İFD	İlahiyat Fakültesi Dergisi
İLTED	İlahiyat Tetkikleri Dergisi
İ.Ü	İstanbul Üniversitesi
s.	Sayfa
OMÜ.	Ondokuz Mayıs Üniversitesi
vb.	Ve benzeri
vs.	Vesaire
Yay.	Yayınevi

ÖNSÖZ

Tarihte gerçekleşen ve toplumu derinden etkileyen en köklü dönüşümlerden biri olan modernleşme, geleneksel toplum değerlerini alt üst ederek inanç sistemini sekteye uğratmakta, bunun yerine akla ve bilime dayanan yeni bir yaşam biçimini empoze etmektedir. Modernleşmenin öngörüsüne göre bu yeni yaşam biçimi, insanların basiretlerini açacak ve onlara müreffeh bir yaşam biçimi sunacaktı. Fakat 20. yüzyıla gelindiğinde bu öngörülerin gerçekleşmemesi, üstelik de modernleşmenin yol açtığı sorunlar nedeniyle, modernleşme olgusu çok fazla eleştiriye maruz kalmıştır.

Tarihte dünyayı anlamlandırmak için insanlar tarafından üretilen düşünce biçimlerine bakacak olursak, onların her zaman önceki fikirleri eleştirmek veya onları desteklemek maksadıyla ortaya çıkmış olduğunu görürüz. İşte postmodernite de modernite fikrine karşı ortaya çıkmaktadır.

Postmodernizm, modernizmin dünyayı algılama ve anlama noktasındaki bakış açısını beğenmemiş olacak ki, bu nedenle kendisi ondan farklı bir yaklaşımda bulunmakta ve farklı bir yöntem kullanmaktadır. Öncelikle postmodernistler herkes tarafından kabul edilen evrensel bir hakikate karşı çıkarak modernizmin toplumsal olayları açıklamadaki bakış açısının yaratmış olduğu tehlikelerden uzak durmaktadır. Bu nedenle postmodernistler görelilik ilkesine bağlı kalarak hakikatin öznel olduğunu ve insanların yorumlarına bağlı olarak farklılık gösterebileceğini ifade etmektedir.

Postmodernizm - din ilişkisine baktığımız zaman, modernizmin dini dışlayıcı tutumuna karşı, postmodernizmin kutsala ve etnik-dinsel köklere yeniden dönüş çabaları, modernizmin dine yaklaşımına kıyasla daha ılımlı olup onun baskısını bertaraf etmektedir. Ancak postmodernizm her ne kadar ılımlı bir yaklaşım sergilese de, hakikatin göreceli ve öznel olduğunu kabul ederek dinlerin evrensellik iddialarını görmezden geldiği için bu konuda çok eleştirilmiştir.

Araştırmamız genel itibariyle modernizm ve postmodernizm kavramları, bunların din ile ilişkilerine genel bir bakış açısı sunmak amacıyla oluşturulmuştur.

Araştırma süreci boyunca bana fikirleri ve değerlendirmeleriyle yol gösteren, literatür açısından destek olan kıymetli danışman hocam Prof. Dr. MEHMET AKGÜL'e teşekkürlerimi sunarım.

ZÜLAL PEKALKAN

KONYA-2020

POSTMODERN DÖNEMDE DİNİN ANLAMI

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu

Geleneksel dünyada Soğuk Savaş yıllarının gerginliğinin bitmemesi ve modern dünyanın öncül önermelerinin gerçekleşmeyerek beklentileri karşılayamaması sonucu, postmodernizm son yıllarda popülerliği giderek artan, neredeyse tüm akademik alanlarda adından söz ettiren, aynı zamanda birçok tartışmalara da neden olan bir olgu olmaya devam etmiştir. Nitekim postmodernitenin gerek tanımı konusunda, gerekse modernliğin devamı mı sayılacağı; yoksa ayrı bir süreç olarak mı kabul edileceği konusunda farklı yaklaşımlar mevcuttur.

Çalışma konu itibariyle modernlik-din ilişkilerinin 19. ve 20. yüzyıldaki gerilimlerine karşılık, postmodernite ve din arasındaki ilişkinin yeniden sosyolojik açıdan incelenmesinden ibarettir. Postmodernizm, adından da anlaşılacağı üzere modernizm sonrası bir yapıyı ifade eder. Modernizm din ilişkisi oldukça gerilimli bir süreci ifade ederken, postmodern durumda bu ilişkinin alacağı yeni şekil oldukça önemli görülmektedir. Bundan dolayı postmoderniteden bahsetmek için öncelikle modernizmi ele almak gerektiği için çalışmanın birinci bölümü modernizm kavramı, kavramın parametreleri, tarihçesi, modernizm eleştirileri, modernizm ve din ilişkisine ayrılmıştır.

İkinci bölümde postmodernite kavramının tarihçesi, temel karakteristik özellikleri, postmodernite eleştirileri ve son olarak da asıl konuyu oluşturan postmodernite ile din ilişkisine yer verilmiştir.

Konu seçiminde çıkış noktası postmodernizmin hakikat anlayışı ve görecelilik özelliği ile evrensellik iddia eden dinlerin iddialarıyla nasıl bağdaştırılacağı, dinlere bakış açısının nasıl olması gerektiği söz konusu idi. Ancak araştırma sürecinde konunun oldukça yoğun bir felsefi alt yapıya sahip olduğu ve derin bir felsefe bilgisi gerektirdiği anlaşılmıştır. Bu nedenle çalışma modernite ve postmodernite ile ilgili genel bir bakış açısı sunmaktadır.

2. Araştırmanın Amacı

Sosyal bilimler alanında araştırma yapanlar bir nevi yaşadıkları toplumu anlayıp anlamlandırmak isteyenlerdir. Onlar insanoğlunun binlerce yıl süren yaşam serüveninin ufak bir parçasının dahi olsa fotoğrafını çekip toplumsal gerçekliğini aktarmak amacı taşırlar. Bu çalışmayla da sosyal bir gerçeklik olan postmodernite ve din ilişkisi genel hatlarıyla ele alınmıştır. Postmodernite konusu moderniteden bağımsız olarak ele alınamayacağı için, öncelikle moderniteden bahsedilmiştir.

Çalışmanın amacı son yüzyılda toplumları derinden etkileyen modernite ile postmodernite olgularını anlamak, açıklamak ve bunların din ile ilişkilerini ortaya koymaktır.

3. Araştırmanın Yöntemi

Modernite ve postmodernitenin bugünkü ulaştığı nokta tarihsel süreçleri ele alınmadan anlaşılabilir. Bu nedenle bu iki kavram da tarihsel süreçleri göz önüne alınarak incelenmeye çalışılmıştır.

Araştırmada metod olarak literatür taraması metodu kullanılmıştır. Mümkün olduğu kadar birinci elden kaynaklara ulaşmaya çalışılmıştır. Kaynak taraması yaparken genellikle konu ile ilgili yazılan tezlere YÖK'ün sayfasından ulaşılmıştır. Konu ile ilgili yazılmış makalelere çeşitli fakültelerin çıkarmış oldukları dergilerden ve Academia, Researchgate sitelerinden ulaşılmıştır. Postmodernite ile ilgili sosyal bilimler alanında yazılmış gerek yabancı gerekse Türkçe eserlerden ve sosyal bilimler alanında çekilmiş olan belgesellerden de faydalanılmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

MODERNİTE

1.1. MODERNLEŞME KAVRAMINA GENEL BİR BAKIŞ

19.yüzyılda yeni bir bilim dalı olarak ortaya çıkan sosyoloji o asrın özelliklerini yansıtmaktadır. Fransa'da ortaya çıkan Fransız İhtilali, İngiltere'de yaşanan Sanayi Devrimi, toplumun yaşam tarzında ve zihinlerinde oldukça önemli değişim ve çalkantıların yaşanmasına yol açmıştır. Toplumların eski yaşam standartlarının değişmesi ve gündelik yaşamlarında farklılıkların oluşmaya başlamasıyla insanlar bu yeniliklere ayak uydurmakta oldukça zorlanmışlardır. Sosyolojinin kurucularından Durkeim toplumdaki bu sosyal karışıklık durumunu anomie olarak adlandırmıştır. Böyle bir ortamda ortaya çıkan sosyolojiden toplumda yaşanan bu durumlara bir çözüm önerisi getirip toplumdaki değişim ve dönüşümü açıklaması beklenmiştir. Bu bağlamdan hareketle toplumsal değişimin sosyolojinin ilk ve en önemli konularından biri olduğunu söyleyebiliriz.¹

Toplumsal değişim denince de akla ilk gelen terimlerden birisi hiç şüphesiz modernleşmedir. Şayet bir toplumda değişim meydana geliyorsa, bu kendisinden daha gelişmiş olana doğru olmaktadır. Nitekim kendisinden daha alt seviyedeki bir toplumu ilerleme açısından kendisine örnek alan bir toplum yoktur. Modern olan daima kendisinden ileri seviyededir. Modernleşme, toplumlar için vazgeçilmez, evrensel ve kaçınılmaz bir olgudur. Toplumlar sürekli bir değişim halindedir. Kurulduğu ilk zamanki yaşam şartlarıyla günümüzdeki şartları arasında farkın olmadığı bir toplumun olmadığı gibi, modernleşme yolunda gelişim göstermeyen bir toplum da yoktur.²

Modernite kavramı sosyoloji biliminin üzerinde durduğu başat kavramlardan birisidir. Yukarıda ifade edildiği gibi sosyoloji toplumu ve toplumsal olanı

---

¹ Talip Demir, **Sosyolojik Perspektiften Postmodernite ve Din İlişkisine Yeniden Bakış**, Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş, 2015, s.6

² Ali Özenç, **Şerif Mardin'e Göre Modernleşme ve Din**, Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2006, s.18

inceleyen bir bilim dalı olduğundan dolayı, modern toplum da doğrudan sosyolojinin muhatabı olmaktadır. Sosyoloji disiplini hemen hemen modernite ile birlikte ortaya çıktığı için sosyolojinin modernitenin doğuşunu öncellediği, hatta sosyolojinin modern toplumların bilimi olduğu düşüncesini desteklemektedir.³

Moderniteyi anlamak için öncelikle geleneksel dönemi anlamamız gerekmektedir. Latincesi “traditio” olan gelenek kavramı aktarma, nesilden nesile taşıma anlamlarına gelmektedir. Kavramın İngilizcesine bakarsak teslim etmek, başkasına vermek anlamlarına gelen “tradere” ifadesi ile karşılaşmaktayız.⁴

Gelenek; bir toplumda sürekliliği bulunan, nesilden nesile aktararak varlığını devam ettirebilen, normlar, değerler, inançlar, semboller ve ritüeller ile ilişkili pratikler bütünüdür.⁵

Toplumlar geçmişten devraldıkları değer sistemi, kültür, yaşam tarzları, davranış biçimlerine göre oluşmakta ve toplum sistemi de aynı inanç, dil, sanat, alışkanlık ile geleneğe bağlı olarak meydana gelmektedir. Gelenekler insanlar arasında miknatis görevi görür. Kolay kolay geleneğin bir kenara atıldığı toplum sistemine rastlanmaz. En radikal devrim gerçekleştiren komünist toplumlarda bile geleneğin izlerine rastlanmaktadır.⁶

Gelenek kavramı sadece eskiye ait birikimlerin yeni kuşağa aktarılmasından ibaret değildir. Bu aktarma eskiye ait unsurlarla yeni unsurların bir araya gelip sentezlenmesiyle oluşan bütünleşmeyi de içermektedir. Bu anlamıyla baktığımızda gelenek iki boyutuyla ön plana çıkmaktadır. Bunlardan ilk boyut geleneğin geçmişten geleni muhafaza etmesi, diğer boyut da yeni çıkan

---

³ Pelin Önder Erol, ‘**Modernite Projesinin Kökenleri Dinamikleri ve Sonu**’, Sosyoloji Dergisi, S.33, 2016, s.51

⁴ Fernand Schwarz, **Kadim Bilgeliliğin Yeniden Keşfi**, Çev. Ayşe Meral Aslan, İnsan Yayınları, İstanbul, 1997, s.303

⁵ Marshall, “gelenek, gelenekler” maddesi, **Sosyoloji Sözlüğü**, Çev. Osman Akınbay / Derya Kömürcü, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1999, s.12

⁶ Ulaş Bingöl, ‘**Postmodernizm ve Gelenek**’, Hikmet Akademik Edebiyat Dergisi, Gelenek ve Postmodernizm Özel Sayısı(7), 2017, s.22

sosyo-kültürel ortamın etkisiyle mevcut durumda yaşanan değişim. Buradan da anladığımız üzere gelenek aktif bir formdadır.⁷

Giddens bu konuda geleneğin temel özelliğinin rutin olduğunu düşünmektedir. Modernleşmenin en üst seviyede yaşandığı yerlerde bile geleneksel olanın varlığını bir şekilde devam ettirdiği görülmektedir. Ancak kimi gelenekler değişimi kolay kabullenirken, kimileri ise biçimsel olarak değişmiş gibi görünüp varlığını yeni yaşam tarzlarında sürdürmeye devam etmektedir. Giddens'e göre gelenek ile modernlik arasında görünürde taban tabana zıtlık mevcuttur ancak somut toplumsal ortamlara bakıldığında zaman, gelenek ile modernliğin çoğu zaman birleşimi de olabilmektedir.⁸

Geleneksel toplum ile modern toplum arasındaki farklılıklara baktığımızda geleneksel toplumda tarımın ağırlıklı olduğunu, eski teknolojiler kullandıklarını, dayanışma ve örgütlenmenin sadece tarımsal üretime bağlı olarak geliştiğini, yetersiz iletişim olanaklarına sahip olan topluluklar olduklarını söylemek mümkündür. Geleneksel toplumlarda modern toplumların aksine yüz yüze ilişkiler yaygın olup, toplumsal yapı oldukça hiyerarşik olmakla birlikte toplumsal örgütlenmelerinde genelde farklılıklardan ziyade benzerlikler daha baskındır. Toplumsal hareketlilik modern toplumlara nispetle daha azdır. Refah düzeyleri modern topluma göre oldukça düşük olan geleneksel toplumda geleneklere bağlı kurallar, dinsel yapılar ve kadercilik ön planda tutulmaktadır.⁹

Geleneksel toplum yapısının modern toplumdan farklı yönlerine baktığımızda, dünya hakkında sınırlı bilgilerin olması, kişisel özellik ve yeteneklerin gelişiminde eksiklik, sınırlı sayıda istek, dini otoriteye ve hükümete sıkı sıkıya bağlılık, yeni tecrübeler kapalı olma, fatalizmin yoğun olması gibi özelliklerin ön plana çıktığını görmekteyiz. Modern toplumlar ise tüm bunların aksine dini otoritelerden bağımsızlaşma, fatalizm ve pasiflikte azalma, bilim ve

⁷ Ayşe Şallı, 'Modernlik Gelenek Din İlişkisi', Kırıkkale İslami İlimler Fakültesi Dergisi, S.4, 2017, ,s.57

⁸ Antony Giddens, **Modernliğin Sonuçları**, Çev. Ersin Kuşdil, Ayrıntı Yayınları, 2010, İstanbul, s. 97

⁹ Aytekin Yılmaz, **Modernden Postmoderne Siyasal Arayışlar**, Vadi Yayınları, Ankara, 1996, s.20

tıbbı yönelme, kişilerde makam ve mevki sahibi olma yönünde hırsın çoğalması, yeni tecrübelerle açık olma gibi özellikleriyle ön plana çıkmaktadır.¹⁰

Geleneksel ve modern kavramları bazı sosyologlarca farklı sözcükler kullanılarak ele alınmıştır. Alman sosyolog Tönnies bu iki kavramı bir arada düşünerek ele alan ilk kişidir. Tönnies'in kavramsallaştırdığı cemaat ve cemiyet terimleri geleneksel ve modern terimleriyle bağdaştırılmıştır. Ona göre cemaat terimi birbirine içten ve samimi bağlarla bağlanan dayanışma grupları için kullanılır. Cemaat içerisinde çok güçlü bir aidiyet duygusu ve biz şuuru vardır. Cemaat içerisinde sıcak, duygusal, samimi ilişkiler ön plana çıkmaktadır. Cemiyet ise fertlerin belli menfaatler, sözleşmelerle birbirine bağlandıkları topluluklar için kullanılmaktadır. İleri derecede teşkilatlanmış ve farklılaşmış ilişkiler ağına sahiptir. Bundan yola çıkarak Tönnies'in bu ikili tiplemesinde cemaati geleneksel toplum ile cemiyeti de modern sanayi toplumu ile benzetilebilir.¹¹

Kurucu sosyologlardan olan Durkeim ise toplumda mekanik dayanışma ve organik dayanışma ayırımına dikkat çeker. Durkeim'e göre cemaat yapısının özelliği olan mekanik dayanışmadan cemiyet yapısının özelliği olan organik dayanışmaya geçilmiştir. Kolektif şuurun, biz olma bilincinin ve aidiyet hissiyatının azalması ise ona göre toplumda zamanla anomiyeye, yani karışıklık ve kargaşa durumuna sebep olmuştur. Durkeim ayrıca tüm bunlara bağlı olarak modern dönemde intihar vakalarının arttığını dile getirmiştir.¹²

Modernite terimine gelecek olursak, modernite aydınlanma döneminden 1980'li yıllara değin bütün bir tarihsel dönemi kapsayan geniş anlamlara sahip olan bir kavramdır. Grek aydınlanmasına dayanan bazı öğelerinin varlığı ve Rönesans, Reform, Coğrafi Keşifler sayesinde Orta Çağ düzeninin değişikliğe uğramasıyla temelleri atılan modernitenin görünümüleri tüm dünyaya yayılmaya başlayarak

---

¹⁰Aytekin Yılmaz, **Modernden Postmoderne Siyasal Arayışlar**, Vadi Yayınları, Ankara, 1996, s.20

¹¹ Ünver Günay, **Din Sosyolojisi**, İnsan Yayınları, İstanbul, 2014, s.30

¹² İsmail Göktürk, Mustafa Günalan, '**Modern ve Geleneksel Değerler Arasında Yabancılaşan İnsan**', Selçuk Üniversitesi Karaman İ.İ.B.F Dergisi, S.11, 2006, s. 129

siyasal, ekonomik, kültürel, dini, bireysel ve sosyal açılardan birçok alanda değişimlerin yaşanmasına neden olmuştur. ¹³

Genel olarak 18. yüzyıl Aydınlanma filozofları tarafından ortaya atılan modernlik düşüncesi bir nevi insana kendi potansiyelinin farkında olmayı sağladığı gibi, insanın kendi dışındaki otoritelerden (gelenek ve Tanrı vb.) sıyrılmasını da empoze etmiştir. Aydınlanma düşüncesiyle birlikte adeta insan yeniden keşfedilmiş, insana biçilen roller değişmiştir. İnsana yeni payeler biçilmiş ve insan kavramı tekrardan tanımlanmaya çalışılmıştır. 18.yüzyılın sonuna kadar insan kendisi için tanımlanan, belli görevleri yerine getirip hiçbir şeyde müdahalesinin olmaması gerektiği durumunu içselleştirmişken, şimdi ise kendisi belirleyici unsur konumuna gelip kendi rollerini ve geleceğini oluşturabilen, dış dünya hakkında yorumu ve müdahalesi bulunan bir varlık haline gelmiştir. ¹⁴

Aydınlanma düşüncesi moderniteyi besleyen bir ideoloji olarak moderniteyi kendince anlamlı kılmaktadır. Aktif bir eylem türü olan ve kökeni Avrupa olan modernizm, sekülerizm, hümanizm, rasyonelleşme, bireyselleşme ve demokrasi üzerine kurulu olan, kendisinin üstünde hiçbir otorite kabul etmeyen modernite, kurtuluşu dini geleneklerde değil, akıl ve bilimde dolayısıyla da bilimsel icatlarda arayan antropoloji merkezli bir hayat görüşüdür. ¹⁵

Avrupa'nın kendi tarihsel ve toplumsal dinamikleriyle yaşadığı modernite süreci giderek küreselleşerek dünyanın diğer bölgelerinde ulaşılmaya çalışılan bir amaç haline gelmekte¹⁶ ve tüm dünyayı etkisi altına alarak bireyselleşme, rasyonelleşme, sekülerleşme, kentleşme, sanayileşme, bürokratikleşme ve kültürel farklılaşma süreçlerini anlatan toplumsal yaşam şekillerini ifade etmektedir. ¹⁷

---

¹³ Pelin Önder Erol, 'Modernite Projesinin Kökenleri Dinamikleri ve Sonu', Sosyoloji Dergisi, sy.33, 2016, s.50

¹⁴ Ahmet Özkiraz, 'Modernleşme Teorileri ve Postmodern Durum', Yüksek Lisans Tezi, 1993 Konya, s.15

¹⁵ Taner Tatar, 'Modernizmin Postuna Kurulan İktidar', Türk Yurdu Dergisi, S.323, Ankara, 2014, s. 56

¹⁶ Nilüfer Göle, 'Batı-Dışı Modernlik Üzerine Bir İlk Ders', Doğu Batı (iç.), S.2, 1998, s. 65

¹⁷ Abdurrahman Kurt, *Din Sosyolojisi*, Sentez Yayınları, Ankara, 2012, s.217

Modernleşme, modernite, modernizm ve modernlik kavramları her ne kadar birbirinin yerine kullanılsa da aralarında farklar vardır. Modernite kafa yapısı ve zihin dünyasını ifade etmektedir. Hayata ve toplumsal dünyaya nasıl bakıldığıyla ilgili en üst düşünce yapısı ve zihniyet dünyasıdır. Biz bir toplumun modern olduğunu söylemekle aslında o toplumun çağdaş olduğunu ifade etmiş oluruz. Modernleşmeye gelince, modernleşme var olan bir durumu değil de, devam etmekte olan bir süreci anlatmaktadır. Batı dışındaki toplumların modern olma çabaları ve süreçlerini ifade etmektedir. Avrupa merkezli üretim, teknoloji, kültür hatta genel bir ifadeyle yaşam tarzının yeryüzü geneline yaygınlaşma sürecine verilen addır. Modernlik ise Avrupa’da gerçekleşen bilimsel gelişmeler ve sanayileşme gibi süreçlerin başlatmış olduğu çok yönlü yenilenmeye verilen addır.¹⁸ Bu noktada modernleşmeye alternatif olarak çağdaşlaşma kavramı da kullanılmaktadır. Modernizm ise ideolojik ve değer yüklü bir kavram olup ve Batı’nın diğer toplumlardan üstün olduğu düşüncesine dayandırılmaktadır.¹⁹

Modernliği tam anlamıyla tanımlamak kolay değildir. Çünkü modernlik sadece belirli bir dönemin hakim olan özelliklerini betimlemek için kullanılan bir terim değildir. O her şeyden önce zamanla alakalı ve zamana ilişkindir. Günümüze ait bir dönemi kendisinden hareketle tanımlama çabasıdır. İçinde yaşanılan zamanı teşhis etmeye çalışmaktadır. Bu anlamıyla modern olana tarihsel olanın karşıtı desek yanlış söylemiş sayılmayız.²⁰

“Modern ve Modernliğin bire bir lafzi gönderisi şimdiedir, fakat modernlik olarak isimlendirebileceğimiz bu yeni dönem şimdinin sınırlandırılmasından çok geleceğin keşfedilmesi anlamına gelir; yani daha ziyaret edilmemiş, kurulmamış fakat ulaşılabilir ve tasarlanabilir bir zemin olarak ve en önemlisi de açık bir zemin olarak geleceğin keşfidir. Bu durumda şimdi, geçmişin

---

¹⁸ Mehmet Akgül, **Modernlik- Modernleşme, Postmodernlik, Sekülerleşme ve Din**, Din Sosyolojisi El Kitabı, Ankara, 2012, s.184

¹⁹ Talip Demir, **‘Sosyolojik Perspektiften Postmodernite ve Din İlişisine Yeniden Bakış’**, Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş, 2015, s.6

²⁰ Ahmet Özkiraz, **‘Modernleşme Teorileri ve Postmodern Durum’**, Yüksek Lisans Tezi, 1993 Konya, s.6

bir uzantısı, bir tekrarı veya bir derece çöküşü olmaktan öte geleceğin bir mukaddimesidir.”²¹

Modern kavramının kökenine baktığımızda onun etimolojik olarak çok eski tarihlere dayandığını görürüz. Zaman içerisinde popüleritesi gittikçe artan bu kavramın tarih boyunca en çok öne çıkan özelliği belli bir dönemden kopma durumunu ifade etmesidir. Modern terimi Hans Robert’e göre Latince "Modernus" biçimiyle ilk defa beşinci yüzyılda, Roma'nın Hristiyanlığı resmen kabul etmesiyle, Pagan döneminden ayrıldığını ifade etmektedir. Yani modern terimiyle eskiden yeniye bir geçiş vurgulanmaktadır. Bu vurgu yapılırken ise eskiye ve antikiteye karşı olan, eskiyle kıyaslanan, geçmişten farklı bilinçliliklerin oluştuğu varsayımına dayanan bir çağ olduğu belirtilmektedir. Bizim modernlik düşüncemiz genellikle on yedinci yüzyılda Avrupa'da ortaya çıkmış bir durum olarak nitelendirilmektedir.²²

Modernite insanın bakış açısını ve dünya görüşünü etkilemiştir. İnsanlar ilk zamanlarda ruha ilişkin metafizik düşünceleri tartışmakta iken, daha sonra kadavraların parçalanması, beynin genel görünümünün incelenmesi gibi konuları araştırmaya ve düşünmeye başlamışlardır. Modernizm olarak adlandırılan Batıya ait modernlik görüşü soyut düşünceden somut akla ve bilime dayalı düşüncenin gelişmesini sağlamıştır.²³

Tanrı merkezli yaşam algısından insan merkezli yaşam algısına geçen insanoğlu kendisine rehber olarak bilim ve akli seçmiştir. Böylece insanoğlu filozofların varoluş felsefelerinden geçerek Newton fiziğine yönelmişlerdir. Böylece doğa insanın üzerinde egemenlik kurabileceği ve kendi isteği doğrultusunda biçimlendirebileceği bir kaynak ambarına dönüşmüştür. İnsan akli aracılığıyla doğada maddi zenginlikler üretip refah ve mutluluğa dayalı bir toplum inşa edilmek istenmiştir. Kozmik garantiler içeren ve sabitlikleri reddederek tahta

---

²¹ Göran Therborn, 'Modernlik Yoluyla Modernliğe Giden Yollar', Postmodernizm ve İslam, Vadi Yayınları, İstanbul, 2017, s.133

²² Erkan Perşembe, 'Modernlik ve Postmodernlikte Din Problemi', OMÜ.İlahiyat Fakültesi Dergisi, C.14, S.14, s.160

²³Alain Touraine, 'Modernliğin Eleştirisi', Çev. Hülya Tufan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1995, s.26

geçen insan ve insan aklı, insani düzenin kırılğan olduğunu ve güvenilir temellerden yoksun olduğunu fark edince, bir yandan eskinin barındırdığı sabitliklerin reddedilmesi, bir yandan da yeni dayanak noktalarının inşa edilmesi gerektiğini düşünmüştür. İşte modern toplum projesi bu çabaların ve düzen arayışlarının bir dışavurumudur.²⁴

Modern dönem; ilk olarak Tanrı ile insan, sonrasında da diğer tüm varlıkların birbirleri arasındaki ilişkilerin mahiyetinin değişimine neden olurken, modernizm ise Tanrı fikrine alternatif olarak soyut insanı, vahye alternatif olarak rasyonel aklı, ilahi hakikate alternatif olarak da evrensel hakikati koymak için çaba sarf etmiştir. Öyle ki modernizmin evrim düşüncesi de aslında onun insan tasavvurunun bir gereği olmakla birlikte kendi hakikat anlayışını dinî bir hakikat olarak da ifade etmektedir.²⁵

1.2. MODERNİZMİN TARİHSEL ARKA PLANI

Modernizmin tam olarak ne zaman başladığına ilişkin soruya net bir cevap verebilmek mümkün değildir. Bununla ilgili farklı yaklaşımlar bulunmaktadır. Fakat düşünürler modernizmin akılcılık, evrensellik, bütüncüllük, nesnellik ve ilerlemeci özelliklerinin olduğu konusu üzerinde hemfikirdir. Nitekim sosyologlar fikirlerin kim tarafından, ne zaman başlatıldığından çok bunların etkileri, yansımaları ve sosyal rolleri üzerinde durmuşlardır.²⁶

Modernliğin başlangıcı Avrupa'da akıl merkezli yaklaşımlar için milat sayılabilecek dini içerikli kargaşaların başladığı 15.yy gibi erken bir döneme kadar uzanmaktadır. Bazıları onun başlangıcını 1436 yılı kabul ederken, bazıları Gutenberg'in oynar matbaayı icadıyla, bazıları Luther'in kilise otoritelerine isyanıyla, bazıları Otuz Yıl Savaşları'nın sona ermesiyle; bazıları ise 1776 Amerikan ya da 1789 Fransız Devrimi'yle başlatır. Görüldüğü gibi başlangıç

---

²⁴ Mehmet Küçük, 'Postmodernin Modern Karakteri ya da Dönemleştirmenin İronisi', Bilimname, S.2, Ankara, 2017, ss.64-65

²⁵ Taner Tatar, 'Modernizmin Postuna Kurulan İktidar', Türk Yurdu Dergisi, S.323, Ankara, 2014, s.11

²⁶ Talip Demir, 'Sosyolojik Perspektiften Postmodernite ve Din İlişisine Yeniden Bakış', Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş, 2015, s.6

olarak birbirinden farklı birçok tarihin varlığından söz edebiliriz. Ancak modernlik, belli bir süreç içerisinde geliştiği ve başlangıç için net bir tarihin olması mümkün olmadığı için modernliğin başladığı dönemin de hangi yüzyıla karşılık geldiği konusunda da uzlaşma yoktur. Bu konuda genelde kentleşme, endüstrileşme, demokratikleşme ve rasyonelleşme olgularının ortaya çıkmasından bahsedilse de bu oluşumların eş zamanlı olarak gerçekleşmemesinden ötürü, endüstriyel ve demokratik devrimler, modernliğin kurucu fenomenlerinden sayılmaktadır.²⁷

Modernizm tarihini üç ana evreye ayıran Berman'a göre; 16. yüzyılın başlarından 18. yüzyılın başına dek uzanan adı konmamış, modernitenin henüz bireyler tarafından algılanamadığı dönem, ilk evre, Fransız Devrimi'nin etkileriyle modern bir dünyanın oluşmaya başladığı, bireysel ve toplumsal yapılarda köklü değişikliklere neden olan dönem ikinci evre, tüm dünyaya nüfuz eden bir nitelik kazandığı fakat genişledikçe aynı zamanda bölünmeye de başladığı dönem ise üçüncü evredir.²⁸

Klasik kuramcılardan Marx ve Durkeim modern zamanda nelerin gerçekleştiği konusunda farklı teorik yaklaşımlar ileri sürmüşlerdir. Onlar modern çağın sorunlu olduğunu fakat modern çağın sahip olduğu avantajların dezavantajlarından daha fazla olduğunu düşünmüşlerdir. Marx kapitalist düzendeki bölünmelerin sebebinin sınıf çatışmaları olduğunu iddia ederek daha insanca bir toplumsal düzen kurma peşindeydi. Durkeim endüstriyel gelişmelerin iş bölümünde, uzmanlaşma ve ahlaki bireyciliğin birleştirilmesiyle bütünleştirmiş uyumlu bir toplumsal düzen kurulmasını sağlayacağını düşünmüştür. Weber ise klasik kuramcılardan en karamsar ve kötümser olanıdır. Weber, modern dünyanın maddi ilerlemenin bireysel yaratıcılığı yok sayan bir bürokrasi kurma pahasına elde edilen paradoksal bir durum olduğunu düşünüyordu. Ancak Weber'in bu düşüncesi bile modernizmin karanlık yönünü ifade etmede yetersiz kalmıştır. Bu üç kuramcı da endüstrileşmenin insanları tek tip bir çalışma disiplinine zorlayan

---

²⁷ Orçun Girgin, '**Modernliğin Bugünü: Modernist Postmodernist ve Alternatif Yaklaşımlar**', Yüksek Lisans Tezi, 2008, Kütahya, s.5

²⁸ M. Berman, **Katı Olan Her şey Buharlaşıyor**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994, s.13

sonuçlarını öngörmelerine rağmen, üretimin çevreyi tehdit edecek şekilde olumsuz sonuçlar doğurabileceğini düşünememişlerdir. Bunda da ekolojik kaygılara sosyoloji geleneğinde çok yer vermemelerinin payı çoktur.²⁹

Marx'tan Weber'e, Comte'dan Durkheim'a ve Simmel'e kadar modernleşme biçimlerine ilişkin varsayımlar kısaca özetlenecek olursa; a) Sosyal gerçeklik belirli bir aşama sırasına göre yerleştirilebilecek olgulardan oluşmaktadır. Yani Batılı- Batılı olmayan, aşağı- yukarı, gelişmiş- gelişmemiş toplum ve kültürlerden bahsedilmektedir. Değişim ise gelişmemiş olandan gelişmiş olana doğru ilerlemektedir. b) Değişim süreci gelişmemiş yaşam biçiminden gelişmiş yaşam biçimine doğru tedricen ilerleyen doğrusal bir çizgiyi takip etmektedir. c) modernleşme ilerlemeci, evrimci bir süreç olduğu için kaçınılmaz, aynı zamanda da arzu edilen bir süreçtir. d) farklı toplumlar modernleşme doğrultusunda ilerleme kaydettikçe gittikçe birbirine benzeyen türdeş toplumlara dönüşeceklerdir.³⁰

Modern toplumun meydana gelmesiyle birlikte sosyal, siyasal, kültürel, ekonomik alanlarda birçok gelişmeler yaşanmıştır. Düşünsel alanda rasyonelleşme, ekonomik alanda kapitalizm, siyasal alanda ulus devlet, sosyal alanda da kentleşme, bireyselleşme gibi kavramları ön plana çıkarmıştır. Bu gelişmelerden de kısaca bahsedelim.

Modernleşme ile birlikte ekonomik alanda tarımsal üretimden sanayi üretimine geçilmiştir. İletişim ve ulaşım imkanlarının gelişmesiyle uluslararası mal ve hizmetlerin üretimi artarak çok uluslu şirketler çoğalmıştır. Buna bağlı olarak da sosyal, ekonomik ve kültürel ilişkiler gelişmiş, içine kapanık halde yaşayan toplumların bütünlükleri parçalanarak onları küresel dünyanın bir parçası haline getirmiştir.

Bilimsel gelişmelerin etkisiyle insan aklı ön plana çıkmıştır. Ortaçağ'ın skolastik düşünce yapısına karşın bilimin her şeyi açıklayabileceği ve anlaşılır

---

²⁹ Anthony Giddens, **Modernliğin Sonuçları**, Ayrıntı Yayınları, Çev. Ersin Kuşdil, İstanbul, 2018, s.17

³⁰ Mehmet Akgül, **Modernlik- Modernleşme, Postmodernlik, Sekülerleşme ve Din**, Din Sosyolojisi El Kitabı, Ankara, 2012, s.185

kılacağına dair seküler bir inanç oluşmuştur. Modernlik düşüncesi din ve gelenekten arındırılmış bir dünya kurgusu oluşturmuştur. Geleneksel dönemde din gündelik yaşamın her alanında var olabilirken ve her şey dine göre oluşturulurken, modern dünyada bu döngü etkisini yitirmiştir. Tanrı yasalarına göre oluşturulan düzen Hümanizma temelinde yeni evrensellikler inşa etme adına eşitlik, adalet, özgürlük gibi kavramları içeren insan hakları yasalarıyla yeniden şekillendirilmiştir. BM, NATO, Avrupa Topluluğu gibi kuruluşlar oluşturulmuştur.³¹

Modernleşmenin siyasal açıdan etkileri başta İngiltere olmak üzere Amerika ve Fransa'da başlamıştır. Aydınlanma ve Fransız İhtilali'nin etkileriyle demokrasi, anayasacılık kavramları ön plana çıkmış siyasi yapıda da demokrasiye yönelik eğilimler ortaya çıkmıştır. Yönetim modern öncesi dönemdekinden farklı olarak Tanrı, Kutsal Kitap ve doğüstü güçler gibi geleneksel otorite anlayışı ve kaynaklarından arındırılmış, bunun yerine bireylerin hür iradesiyle gerçekleştirdikleri demokratik ilkelere, halk egemenliğine dayandırılmıştır. İktidarın kaynağı karizmatiklikten halka doğru kaymıştır. Modern öncesi dönemde insanları bir arada tutan şey din, mezheb ve soyluluk iken yeni cemaat ruhu inşa etmek için modern dönemde bu bağ ulusçuluk, milliyetçilik olmuştur. İktidarların meşruiyeti ulusal sınırlar içerisindeki yurttaşların özgür iradelerine dayanmaktadır.³²

Modernleşmeyle birlikte gelen değişimlerden bir tanesi de eğitim alanında herkesin özgürleşmesi ve fırsat eşitliğine sahip olmasıdır. Tüm bireylerin aynı eğitim imkanlarına sahip olmaları sayesinde modern dönemde okur yazar oranında ciddi oranlarda artış olmuştur. Bu da kadınların toplumsal açıdan statülerinin değişimine neden olmuştur. Nitekim erkeklerle aynı imkanlara sahip olan kadınlar, meslek hayatına atılmış ve erkeklerle eşit şartlara ve sorumluluklara sahip olmuşlardır.

---

³¹ Gamze Aslan Yaşar, 'Ortaçağ'dan Günümüze Modernite Doğuşu ve Doğası', Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S.7, 2011, s.24

³² Nadir Suğur, Serap Suğur, 'Geleneksel Toplumdan Modern Topluma Geçiş', Sosyolojik Teoride Açılımlar, Ankara, 2016, s.20

Modern dönemde aile yapısında da büyük bir dönüşüm yaşanmıştır. Bu dönüşüm yalnızca ailenin şekli yapısında değil, geleneksel içeriğinde de gözlenmektedir. Kentleşme ile kadınların iş hayatına aktif olarak katımlarıyla geniş aile yapısı çözülmeye başlayarak çekirdek aile yapısına geçilmiştir.³³ Aynı zamanda modernleşmenin etkisiyle kadın, süregelen yapısından uzaklaşarak sosyal hayatta farklı rollere bürünmüştür. Modernleşme öncesinde kadının yeri evidir düşüncesi, kadınların kamusal alanda çalışmaya başlamasıyla değişmiştir.³⁴

Modernleşmenin avantajları olduğu kadar dezavantajları da vardır. Birçok açıdan insan yaşamını kolaylaştırıp katkı sağlamasına rağmen, bazı yönlerden de olumsuz etkileri olmuştur. Sanayileşmenin bir sonucu olarak doğal çevrenin kirlenmesi ve çarpık kentleşme olmak üzere, bireylerin kendilerine ve çevrelerine yabancılaşıp yalnızlaşması, çıkar merkezli ilişkilerin artması, insanlar arası ilişkilerin geleneksel döneme oranla ciddi bir azalma göstermesine neden olmuştur.³⁵ Bireyselleşme ile birlikte bilimsel ve teknik gelişmelerin silah sanayisinde kullanılması kitlesel ölümlerle sonuçlanan savaşları beraberinde getirmiştir.³⁶

1.2.1 Bilimsel Gelişmeler

Modernizmi anlayabilmemiz için öncelikle onu hazırlayan süreçlerin anlaşılması gerekmektedir. Modern dönemi oluşturan dört devrim vardır. Bunlar Bilimsel Gelişmeler, Aydınlanma Düşüncesi, Fransız Devrimi ve Sanayi Devrimidir. Bunlar birbirinden tamamen bağımsız konular olmamakla birlikte her biri esnek yapıya sahiptir.

Toplumsal değişimin gerçekleşebilmesi, öncelikle insanların zihniyetlerindeki değişime bağlıdır. Aksi halde toplumda değişimin yaşanması

---

³³ Serkan Güzel, 'Bir Sosyal Değişme Süreci: Sosyolojik Bakış Açısından Sanayi Devrimi', Muhafazakar Düşünce Dergisi, S.5, 2005, s.193

³⁴ Emine Karslı, 'Modernleşme Sürecinde Çözülen Aile Yapısı ve Kadının Yeniden İnşası', Uluslararası Hukuk ve Sosyal Bilim Araştırmaları Dergisi, C. 1, S.1, 2019, s.1

³⁵ Selçuk Çıkla, 'Postmodern Anlatılarda Modernizm Eleştirisi: Fındık Sekiz Örneği', Türk Dili Ekim 2017, S.790, s.72

³⁶ Fahri Atasoy, 'Kültürler Üzerinde Bilişim Devriminin Etkileri', Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, C.4, S.2, 2007, s.164

mümkün değildir. Geleneksel toplumdan modern topluma geçişin kökeninde Rönesans'a dayanan ideolojik değişimin etkisi mevcuttur. Nitekim 12. yüzyılda İslam ve Yunan uygarlıklarında birçok düşünür doğal ve toplumsal olayların açıklanmasında akıl ve bilimi esas almıştır.³⁷

“Ortaçağ Avrupası'nda din toplumsal hayata önemli ölçüde etki etmiştir. Dönemdeki feodal üretim sistemi varlığını din sayesinde sürdürmüştür. Bu monarşi sisteminde kilise ve hükümdar egemen olup insanlar da kul ve tebaa konumundadır. İnsanların değerinin düşük olduğu, Engizisyon Mahkemelerinde binlerce suçsuz insanın sırf mallarına el konmak amacıyla öldürüldüğü bu çağda papazlar din ticareti yaparak kendilerine günah çıkarma görevi edinmişlerdir. Mantık ve insani değerlerin kaybolduğu bu ortamda karşıt fikirler hümanist bir bilinç etrafında diyalektik olarak Rönesans döneminde oluşmaya başlamıştır.”³⁸

Bazı düşünürlerin modernliğin başlangıcını 17. yüzyıl kabul etmesi, bilim ve felsefe alanında modern paradigmayı hayata geçiren Galileo, Newton ve Descartes gibi bilim insanlarının bu yüzyılda yaşamış olmasından dolayıdır. Bilim aracılığıyla doğa yasalarının ortaya çıkması ve böylelikle insanların doğaya hakim olmaya başlaması bu yüzyılda gerçekleşmiştir. Bilimsel devrimlerin başlaması Ortaçağ'ın teokratik yapısında başlamıştır. Bundan dolayı bilimsel gelişmelere başlamadan önce Ortaçağ Avrupası'nın teokratik yapısının kırılmaya başladığı dönemin anlaşılması gerekmektedir.

Bilimsel gelişmeler denince ilk olarak akla gelen kelimelerden birisi şüphesiz Rönesans'tır. Rönesans kavramı Batı medeniyeti için en önemli dönüm noktalarından sayılmaktadır. Nitekim Avrupalılar artık Tanrı Merkezli bir yaşam tarzından uzaklaşarak insan merkezli bir yaşam tarzına geçmişlerdir. Artık doğaya, yaşama, dünyaya, insana, kainata bambaşka bir perspektiften bakmaya başlayan Batı medeniyeti için bu süreç tam anlamıyla bir yeniden doğuştur. Bunun üzerine Antik Yunan ve Roma dönemi kaynaklarını da yeniden keşfeden Avrupa

---

³⁷Nadir Suğur, Serap Suğur, '**Geleneksel Toplumdan Modern Topluma Geçiş**', Sosyolojik Teoride Açılımlar, Ankara, 2016, s.19

³⁸Orçun Girgin, '**Modernliğin Bugünü: Modernist Postmodernist ve Alternatif Yaklaşımlar**', Yüksek Lisans Tezi, 2008, Kütahya, s.6

medeniyeti Reform ve Aydınlanma ile birlikte büyük bir gelişim sürecini başlatmıştır.³⁹

Rönesans yukarıdaki paragrafta da dile getirildiği üzere modernliğin başlangıç aşamasına yerleştirilen bir olgudur. Batı'da karanlık çağ olarak nitelendirilen ve yoksulluğun hakim olduğu, hastalık olarak algılanan uzun süren bir çağdan çıkışa ve canlanmanın başladığı yeni bir döneme işaretler. Rönesans'ın modernliğin başlangıcına yerleştiren açıklamalar, bu dönemde endüstriyel canlanma, kentsel gelişim, düşünsel faaliyetler, düzen ve siyaset arayışlarının daha sonra modernliğin bünyesinde de bulunmuş olmasına dayandırılmaktadır.⁴⁰

Rönesans'a ilişkin biri 19. yüzyıl tarih anlayışına, diğeri de 20. yüzyıl tarih anlayışına ait olmak üzere iki ayrı anlayış vardır. Her iki dönemin de Rönesans'a yönelik değerlendirmeleri birbirinden farklıdır. 19. yüzyıl tarih anlayışının Rönesans'a ait yorumları daha çok Ortaçağ'ın eleştirilmesi ve ona karşı olmakla geliştirilmiştir. Bir yandan Aydınlanmanın açtığı yeniliklerle beslenirken diğeri taraftan da 19. yüzyılda ulaşılan sistematik bir dünya üstünlüğüne dönüştürülmeye çalışılan Batı üstünlüğü ile beslenmektedir. 20. yüzyıl tarih anlayışında ise, daha nesnel, daha kuşatıcı ve tartışma dışında kalmaya özen gösterilmiştir. 19. yüzyılın Avrupa merkezci bakış açısı ve aydınlanmacı dilinden arındırılmaya çalışılmıştır. Özet olarak 20. yüzyıl tarih anlayışı Rönesans'a dair açıklamalarını Ortaçağ eleştirisiyle somutlaştıran 19. yüzyıl tarih anlayışının Batı tarihini açıklamada yarattığı süreksizliği ortadan kaldırmaya çalışmıştır.⁴¹

Rönesans döneminde bir taraftan eskiden var olan yegane bilgiler elde tutmaya çalışılırken bir yandan da henüz bulunmayan yenilikler ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Rönesans, Ortaçağ anlayışına göre modern bir harekettir. Fakat onun modernliği daha çok geleceği ele alış şekliyle ilgili değildir. Rönesans aslında geçmişe doğru bir yönelimdir. Ortaçağ'ın ölü toprağı serilmiş olan karanlık tarafına

---

³⁹ Bedia Koçakoğlu, **Anlamsızlığın Anlamı Postmodernizm**, Palet Yayınları, Konya, 2018, s.17

⁴⁰ İsmail Coşkun, **'Modernliğin Kaynakları: Rönesans Üzerine Bir Değerlendirme'**, İ.Ü. Sosyoloji Dergisi, 2003, C.3, S.6, s.4

⁴¹ İsmail Coşkun, **'Modernliğin Kaynakları Rönesans Üzerine Bir Değerlendirme'**, İ.Ü. Sosyoloji Dergisi, C.3, S.6, s.47

bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. Bu tepkiyi ise geçmişi tamamen reddederek değil aksine ona sarılarak bu durumdan çıkmaya çalışarak göstermiştir.⁴²

Bu döneme damgasını vuran üç büyük buluş vardır. Bunlar matbaa, pusula ve barutun icadıdır. Rönesans dönemine yön veren politik çabalar barutun bulunmasıyla farklı yöne doğru evrilmeye başlayıp Prenslikler arasında savaşların seyrini değiştirmiştir. Pusulanın icadıyla Avrupa kıtasındaki insanların deniz aşırı yolculuklar yapmaya başlamaları, onlara kendi dünyalarının dışında da yaşayan bir takım farklı insanların var olabildiğini görme imkânı sağlamıştır. Matbaanın bulunmasıyla kitapların etki alanları genişleyerek okuryazar oranı artmıştır. Okuyan insanların kilisenin kendilerine benimsetmeye çalıştığı din ile kutsal kitabın farkını görmesi dinde reform düşüncesini geliştirmiştir.⁴³

Bu önceden öngörülmesi olmalı ki Papa 6. Alexandre matbaanın icadı üzerine “Kitapların çoğalması, korkarım Tanrı’ya olan inancı zayıflatacaktır.” cümlesini kullanmıştır.⁴⁴

Bacon bu üç buluş hakkında şunları söylemiştir:

Bu üç şey dünyanın görünümünü ve durumunu değiştirmiştir. Edebiyat, savaş ve denizcilikte gerçekleşen birçok değişim bu buluşlar sayesinde. Öyle ki dünya üzerindeki hiçbir imparatorluk, hiçbir mezheb ya da yıldız insani olaylar üzerinde bu mekanik gelişmelerden daha fazla etkili olmamıştır.⁴⁵

Rönesans hakkında değerlendirmesi bulunan bir diğer filozof ise Karl Marx’la beraber Komünist Manifesto’yu yazarak komünist kuramın geliştirilmesinde önemli rolü olan Friedrich Engels’tir. Ona göre insanlığın şimdiye kadar gördüğü ilerici yönde en büyük altüst oluş Rönesans’tır. Bu öyle bir devirdir

---

⁴² H. Nihat Güneş, ‘**Modernizmden Postmodernizme Türkiye’de Kültürel Yabancılaşma Sorunu**’ Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Mersin, 2004, s.31

⁴³ Selda Taşdemir, ‘**Modernitenin Sonu Postmodernitenin Başlangıcı Üzerine Bir İnceleme**’, Hacettepe Üniversitesi Sosyoloji Bölümü Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2014, s.53

⁴⁴ Mehmet Akgül, ‘**Medya ve Din: Radyo İletişimi ve Gözyaşı FM Örneği**’, Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi, Konya, S.6, 2008, s. 40.

⁴⁵ Krishan Kumar, **Sanayi Sonrası Toplumdan Postmodern Topluma Çağdaş Dünyanın Yeni Kuramları**, Çev. Mehmet Küçük, Dost Yayınları, Ankara, 1999, s.97

ki devlere gereksinimi vardı ve onları yaratmıştır. Engels'in burada kastettiği devler ise Rönesans döneminin insan tipidir.

Görüldüğü üzere Rönesans sonrasında kilise ve bilim adamlarına duyulan güven azalmış otoriteleri ciddi bir şekilde sarsılmıştır. Buna bağlı olarak skolastik düşünce yapısı etkisini kaybetmiştir. Skolastik düşünce yerini bilimsel düşünceye bırakmıştır. Bu da dinde reform hareketlerine hazırlık sürecini başlamıştır. Pusula, matbaa ve barutun icadı sayesinde insanlar artık başka kıtalarda yaşayan insanları görme ve tanıma imkanlarına sahip olmuştur. Bu da insanlar arasında ister istemez birbirlerinin yaşam tarzları, düşünceleri ve inanışlarından etkilenmelerini beraberinde getirmiştir. Özetle Rönesans Tanrı merkezli yaşam biçiminden insan merkezli yaşam biçimine geçiş ve Batı dünyası için yeniden bir doğuştur ifadesi kullanılabilir.

1.2.2. Aydınlanma Düşüncesi

Aydınlanma Avrupa'da İngiltere Devrimi ile başlayıp Fransız Devrimiyle zirveye çıkan bir düşünce hareketidir. Bu dönem aynı zamanda batı uygarlığının tarihsel gelişimi ve değişiminin kültürel sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Nitekim Kapitalizmin doğuşu ile İngiltere'de başlayan toplumsal değişim Fransa'da özgürlük düşüncesi olarak, Almanya'da ise tüm dünyayı etkileyecek modernleşme hareketine dönüşerek felsefi temellerini oluşturmuştur.⁴⁶

Aydınlanma karanlıklar çağı olarak görülen Ortaçağ'ın dünya görüşü ve hayat felsefesinin, yerini başka fikirlere bırakarak ortadan kalkması durumudur. 17. ve 18. yüzyıllarda insanların yaşam biçimleri tamamen din ve geleneğe bağlı iken insanların rasyonel ile bilimsel düşünceye verdikleri önem artmış ve hayat görüşleri de beraberinde değişikliğe uğramıştır.⁴⁷

Aydınlanma düşüncesine göre insanlar ancak rasyonel düşünce ve bilim sayesinde hurafelerin ve dini inançların kılavuzluğundan kurtulup evrene, dünyaya

---

⁴⁶ A. Kadir Çüçen, 'Batı Aydınlanmasının Düşünsel Kökenleri ve Eleştirisi', Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2006, s.25

⁴⁷ Selda Taşdemir, 'Modernitenin Sonu Postmodernitenin Başlangıcı Üzerine Bir İnceleme', Hacettepe Üniversitesi Sosyoloji Bölümü Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2014, s.10

akıl ve bilimin ışığıyla yaklaşarak değerlerini, kurumlarını, hayatını bu ölçüte göre düzenleyip planlayabilmektedir.⁴⁸

Aydınlanma düşüncesinin amacı insanları köleleştiren ve onların özgürlüklerini kısıtlayarak kapasitelerine engel olan hurafelerden insanları kurtararak onları hür kılacak olan akli kullanma yolu ile özgürlüklerine kavuşturmadır.⁴⁹

“Aydınlanma düşüncesi ile bilimsel yöntemlerle edinilen bilginin önceliği vurgulanmış, dinsel bilgi ve bu bilginin toplumsal sonuçları, doğanın ve toplumun açıklamasını gerçekleştirmediği bağlamında dışlanmıştır. Hatta bazı aydınlanma filozofları “bilginin a priori (deneyden önce, deneyle kanıtlanamayan bilgi) kategorilere dayalı olarak çıkarılan sonuçlardan geldiğini, insan aklının mistik ve dinsel düşüncelerden kurtulunca, nesnel bilgiyi geliştirme özgürlüğüne kavuşacağını” düşünüyordu. Bu anlamda bilimsel bilgi ve özgür birey Aydınlanma düşüncesinin temel dinamiklerini oluşturmuştur.”⁵⁰

Alman düşünce geleneğinde çok katkıları olan, aynı zamanda aydınlanma ile ilgili fikirleriyle de öne çıkan Kant’a göre Aydınlanma insanların bilinçli bir şekilde düşmüş olduğu ergin olmama durumundan, aklını kendi rehberliği ölçütünde kullanmaya başlaması ve bu durumdan sıyrılmasıdır. Ona göre ergin olmama durumu bir nevi insanlar için büyük rahattır. Kendileri adına söz söyleyen ve kendilerini yönlendiren kılavuzların varlığına alıştıkları için kendi akıllarının rehberliğine de ihtiyaç duymamışlardır. İşte aydınlanma bu durumun ortadan kalkması durumudur. Kant’ın aydınlanmaya dair vurguladığı temel şey insanın özgür hareket etmeye başlaması, kendisini özerk ve sorumlu hissetmesi

---

⁴⁸ Ahmet Karadağ, ‘**Kamusal Alan Modelleri: Çoğulcu Perspektiften Bir Değerlendirme**’, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 2003, C. 58, S. 3, s.48

⁴⁹ Ahmet Çiğdem, **Aydınlanma Felsefesi**, Ağaç Yayınları, İstanbul, 1993, s. 14

⁵⁰Gürsoy Akça, ‘**Modernden Postmoderne Kültür ve Kimlik**’, Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2005 S.15, s.3

gerektiğidir. Ona göre insanlar her anlamda özgür olmalı ve her ortamda düşüncelerini rahatça ifade edebilmelidir.⁵¹

Aydınlanma düşüncesi modernitenin temelini oluşturmaktadır. Aydınlanma düşüncesinden sonra artık evren akıl ve bilimin öncülüğünde şekillenmeye başlamış ve çıkarılacak bir yasada ya da herhangi bir eylemde kaynak pozitivist unsurlar olmaktadır. Yani artık nakil değil (Tanrı değil) insan aklı ön plandadır.

Aydınlanma düşüncesi geçmişten kopuşun bir ifadesi olan modernitenin de temel ilkeleri diyebileceğimiz akılcılık, sekülerleşme, nedensellik, determinizm, ilerlemecilik gibi ilkeleri beraberinde getirmiştir.

Aydınlanma çağının tarihlendirilmesi hususunda görüş ayrılıkları vardır. Genel olarak kabul edilen görüş Aydınlanma'nın 17.yüzyılda başlayıp Fransız İhtilali'ne kadar götürülmesidir. Bir diğer görüşe göre İngiliz Devrim'i (1688) ile başlayıp Fransız Devrimi(1789) ile son bulmasıdır. Marshall ise aydınlanmanın başlangıcını Newton ve Locke'a dayandıran düşünürlerin olduğu gibi Bacon, Hobbes, Descartes ile başlatanların da olduğunu ifade etmiştir. Bu görüşlere yer vermekle birlikte Aydınlanma Devrinin sınırlarını 18. yüzyıl ile tayin edebiliriz.⁵²

1.2.3. Fransız Devrimi

Fransız devrimi mahiyeti itibariyle tarihte en önemli toplumsal hareketlerden biridir. Zamanında gerçekleşen diğer olaylara göre daha derin sonuçların doğmasına sebebiyet vermiştir. Fransız Devrimi 1789 Avrupası'nın hem nüfus olarak en kalabalık hem de ordu itibariyle en güçlü devletinde gerçekleşmiştir. Fransız İhtilali'nin daha iyi anlaşılması için öncelikle Fransa'nın o dönemdeki ekonomik, siyasi, sosyal şartlarından bahsedilmesinde fayda vardır.

“Fransa, üç tarafı denizlerde, üçü de karada olmak üzere altıgen biçimine sahip, hem Atlantik, hem Akdeniz ve hem de bir Alpler ülkesidir. Verimli tarım arazilerine, taşımacılığa uygun nehirlere, birçok madene ve ılıman bir iklime

⁵¹ İmmanuel Kant, **Aydınlanma nedir? Sorusuna Yanıt** (Çev. Nejat Bozkurt), İ.Kant Seçilmiş Yazılar, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1984, s.213

⁵² Ahmet Çiğdem, **Aydınlanma Felsefesi**, Ağaç Yayınları, İstanbul, 1993, s.6

sahiptir. Tarih boyunca Fransa, hep büyük bir orduya ihtiyaç duymuştur ve bu Fransız mutlakiyetçiliğinin doğuşunu izah etmeye yardımcıdır.”⁵³

İfade edildiği üzere Fransa coğrafi konum, yer şekilleri, iklim ve yer altı kaynaklarına kadar her yönden zenginliklere sahip bir ülkedir. Bundan dolayı da her daim topraklarını muhafaza etme ve savunma gereği duymuştur. Tarih boyunca Fransa Kralları merkezileşme ve birlik olmaya çok önem vermişlerdir. 11.Louis Fransa’da bir kraliyet bürokrasisi geliştirerek Fransa’da mutlakiyetçiliği geliştirmiştir. Fransa’nın gelişmesine katkı sağlayan ve feodal soyluların gücünü zayıflatan bu model üç yüz yıl boyunca Fransa’yı geliştirmiştir. Fransa Krallarından 14. Louis mutlakiyetçiliğin zirve dönemini yaşatarak “L’étatc’estmoi” (“Devlet, işte o benim”) sözüyle meşhur olmuştur. O dönemde tüm Avrupa Devletlerinde olduğu gibi Fransa’da da mutlak yönetim egemen olup Fransa kralı egemenliğini Tanrı’dan aldığı için onun sözünün üstüne söz söylememesi gerektiği ve mutlak hükümlerinin yalnızca ona ait olduğu inancı yaygındı. Kral büyük toprak sahiplerine, rahiplere ve soylulara yönetimi daha etkin hale getirme amacıyla sırtını yaslamıştı. Halka da krala ve kralın oluşturduğu bu hükümete itaat etmeleri gerektiği dayatılmıştı.18. yüzyıla gelindiğinde devlet kurumlarının büyük bir kısmı kralındı. Hatta 14. Louis’in meşhur sözünü bu durumdan ötürü söylediği düşünülmektedir.⁵⁴

18. yüzyıl Fransa toplum yapısına baktığımızda hemen hemen o dönemdeki Avrupa ülkelerinden farklı bir yapıda olmadığını görürüz. Fakat devrimin başka bir ülkede değil de Fransa’da gerçekleşmesi 17. yüzyıl boyunca orda iç karışıklıkların yaşanmasıdır. O günkü toplum yapısına baktığımızda Fransa’da en tepede saray ve aristokrasi, orta sınıfta burjuvazi ve ruhbanlar, alt sınıfta ise köylüler, şehirli esnaf ve zanaatkarlar mevcuttu. Fakat bu toplumsal tabakalar kendi aralarında karışıklık yaşamaktaydı. Aristokrasi zengin ve imtiyazlı olmasına rağmen resmi kurumlardan uzak durdurulması nedeniyle kırgınlık yaşıyordu, burjuvazi ise refah seviyesinin iyi durumda olmasına rağmen yönetime katılma konusunda söz sahibi olamıyordu,

---

⁵³ M. G.Roskin, **Çağdaş Devlet Sistemleri**, Ankara, 2014, Adres Yayınları, s.105

⁵⁴ Emre Ekinci, **‘Devrimden Günümüze Fransız Siyasal Sisteminin Evrimi’**, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C.6, S.1, 2016, s.150

okuryazar oranı ve bağımsızlığı giderek artan köylüler ise küçümsenip ağır vergilere tabi tutuluyordu. Bu karışıklık ve gerginlik ülkede gitgide artmaya başlamıştı. Yıllar içinde ortaya çıkan ekonomik kriz köylülerle birlikte orta sınıfı da etkileyecek derecede artış gösterdi.⁵⁵

Devrim öncesi krizin de etkisiyle toprak sahiplerinin yani taşra soylularının maddi durumu gitgide kötüleşti. Toprağın değer kaybının artmasıyla iyice hırçınlaşan soylular, köylüler üzerinde baskılarını arttırdılar. Topraklarını ve senyörlük haklarını burjuvaziye satmaya başladılar. Böylelikle burjuvazinin durumu iyiye giderken, soylular da giderek fakirleşmeye başladı. Müsriflik ve uzun süren savaşlar ekonomik yapıyı etkilerken sanayinin gelişmesiyle de zenginleşen burjuvazi sayesinde ekonomik dengesizlik oluşmuştu. Böylelikle ekonomisi gelişen burjuvazi sınıfı siyasi kimlik arayışına girmiştir.⁵⁶

Fransız İhtilali kısaca ekonomik anlamda toplumda bir üstünlük sağlayan burjuvazinin siyasi iktidarı ele geçirerek kapitalist bir toplum yapısı kurmasıyla gerçekleşmiştir dersek yanılmış olmayız. “Ortaçağ kalıntılarını toplumdan silen İhtilâl, çeşitli dönemlerden sonra Fransa’da liberal bir demokrasinin kurulmasına yol açmıştır. İhtilâl’e ve olaya dünya tarihi açısından bakacak olursak, Fransız İhtilâli burjuva ihtilâlinin klasik bir modelidir.”⁵⁷

Fransız İhtilali’nin gerçekleşmesinde Fransa’nın toplum yapısı, aydınlanma düşüncesi, Rönesans ve Reform hareketlerinin etkileri, ekonomik kriz, Amerika’nın bağımsızlığına kavuşması gibi etkenler etkili olmuştur.

Toplum yapısının üç sınıfa ayrılmasından ve toplumun karmaşıklığından bahsetmiştik. Aydınlanma düşüncesinin etkisine gelecek olursak 18. yüzyılda Fransa’da parlayan aydınlanma düşüncesi tüm insanlığı mutluluğa erdirtirecek olan yönetim biçiminin tanrısal değil, insan aklıyla ortaya koyulması gerektiğini ve siyasi düşüncelerin kaynağının tanrısal olmaktan çıkarılmasını ve tüm akla, doğaya

⁵⁵ George Rude, **Fransız Devrimi**, Çev. Ali İhsan Dalgıç, İletişim Yayınları, İstanbul ,2015, s.13

⁵⁶ Abdullah Arslan, **‘Fransız Devrimi ve 1789 Fransız Yurttaş ve İnsan Hakları Bildirisi’**, Genç Hukukçular Hukuk Okumaları Birikimler 4, İstanbul, 2013, s.11

⁵⁷ Emre Ekinci, **‘Devrimden Günümüze Fransız Siyasal Sisteminin Evrimi’**, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C.6, S.1, 2016, s.151

karşı olan fikirlerin ortadan kaldırılmasını öngörüyordu. Montesquie, Voltaire, Jean-Jacques Rousseau, Diderot gibi isimlerin hepsi Fransa'da ortaya çıkan bu fikirlerin temsilcilerindendir.⁵⁸

Bu düşünürlerin fikirleri broşür, dergi vs ile halk arasında gittikçe yaygınlaşmaya başlamıştır. O dönem Fransa Monarşisine zıt olarak eşitlik, özgürlük, insan hakları, parlamenter sistem gibi ifadelerin ortaya çıkıp halk arasında yaygınlaşmasıyla kralla birlikte olup ona destek olan burjuvazi daha sonra monarşiyi ayak bağı görerek bu fikirlerin ışığında devlet yönetimi ile ilgili felsefi ve siyasi alt yapıları oluşturmuştur. Devrim 18. yüzyılda aniden gelişen bir olay gibi görünse de aslında uzun yılların oluşturduğu alt yapıya sahiptir.⁵⁹

Ekonomik, siyasi, sosyal nedenlerle başlayan Fransız İhtilali kısa sürede özgürlük, hürriyet, eşitlik gibi kavramların yaygınlaşmasıyla evrenselleşmiştir. Tüm Avrupa'da cumhuriyet anayasa, milliyetçilik, halk egemenliği gibi siyasi değerlerin yaygınlaşmasını sağlamıştır. Ancak devrim sonrası Fransa'nın sosyal, ekonomik ve siyasi dengelerini yerine oturtmaya yetmemiştir. Mutlak monarşiden halk egemenliğine dayalı sisteme geçiş kralın taraftarları tarafından benimsenmemiş öbür yandan da burjuvazi ile büyük halk kitleleri de daha eşitlikçi bir düzenlemeyi gerekli görmüşlerdir.⁶⁰

Devrim her ne kadar kardeşlik adalet özgürlük ifadelerini ön plana çıkarsa da, İhtilal'den 40 yıl sonra Fransa'nın Cezayir'e saldırarak burayı sömürgeleştirmesini engelleyememiştir.⁶¹

Fransız İhtilali hem tarihi hem de siyasi alanlarda incelenmesi gereken derin bir konudur. Fakat burada amaç devrimin oluş aşamasından ziyade modernliği açıklamak olduğu için burada sadece sonuçları ve modernliğe etkileri bağlamında değerlendirilmiştir.

---

⁵⁸ Kemal Yakut, **Anadolu Üniversitesi Tarih Kitabı**, 4. Ünite, s. 69

⁵⁹ Abdullah Arslan, **'Fransız Devrimi ve 1789 Fransız Yurttaş ve İnsan Hakları Bildirisi'**, Genç Hukukçular Hukuk Okumaları Birikimler 4, İstanbul, 2013, s.12

⁶⁰ Kemal Yakut, **Anadolu Üniversitesi Tarih Kitabı**, 4. Ünite, s.70

⁶¹ Durmuş Hocaoğlu, **'Geçmişten Günümüze Etkileriyle Fransız İhtilali'**, Zaman, 13.07.1998

1.2.4. Sanayi Devrimi

Sanayi Devrimi bir diğerk adıyla Endüstri Devrimi insanlık tarihinin en önemli duraklarından birisi olarak kabul edilmektedir. Bundan dolayı sanayi devriminin insanlık üzerindeki etkilerini açıklamaya çalışan birçok araştırma vardır. Devrim ekonomik, siyasal, sosyal alanlarda önemli değişikliklerin oluşmasına sebebiyet vermiştir.

Modernliğin siyasal boyutu olan Fransız Devriminden sonra Sanayi Devrimi'yle modernleşmenin ekonomik ve sosyal boyutu da tamamlanmıştır. Nasıl ki Fransız Devrimi'yle birlikte yayılan siyasal fikirlerin menşei Fransa ise, modern ekonominin temel modeli olan sanayicilik de İngiltere kökenlidir. Endüstri Devrimi'nin İngiltere'de başlamasının nedeni sanayileşme için gerekli koşulların orda bulunmasıdır.⁶²

Sanayi Devrimi'nin gerçekleşmesinde teknik ve bilimsel alanlardaki gelişmelerin katkısı çoktur. Hatta devrimin gerçekleşmesini bu alanlardaki gelişmelere bağlayabiliriz. 1689 yılında tüfeğin icat edilmesiyle dakikada yapılan atış sayıları artmış böylelikle Avrupa'da savaş koşulları değişmiştir. Bu gelişmelerden denizcilik de nasibini almıştır. Hız ve manevra yönünden geliştirilen, yelken sayıları çoğaltılan gemilerle daha güvenli yolculuklar yapılmaya başlanmıştır. Fizik - kimya gibi bilim alanlarında da büyük gelişmeler yaşanmıştır. Joseph Black'in termometre icadından faydalanarak kalorimetreyi icat etmesiyle nesnelere eritilmiş ve ısının nesnelere üzerindeki etkisinin ölçülmesi sağlanmıştır. Bu gelişmeler sayesinde buharlı makineler oluşturulmuş ve Sanayi Devrimi'nin başlamasına zemin oluşturmuştur.⁶³

“Buhar makinesinden önce, sanayide su ve rüzgâr gücünden yararlanılmıştır. 1780'den sonra sanayide güç kaynağı buhar enerjisi olmuştur. Sanayi Devriminin öncülerinden olan tekstil sanayisinde, İngiltere'de bir işçi olan John Kay'ın, 1733 de icat ettiği 'uçan mekik' adı verilen düzenek dokuma makinalarının hızının

⁶² Orçun Girgin, '**Modernliğin Bugünü Modernist Postmodernist ve Alternatif Yaklaşımlar**', Yüksek Lisans Tezi, Kütahya, 2008, s.32

⁶³ Selda Taşdemir, '**Modernitenin Sonu Postmodernitenin Başlangıcı Üzerine Bir İnceleme**', Hacettepe Üniversitesi Sosyoloji Bölümü Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2014, s.84

artmasıyla daha fazla ipliğe ihtiyaç duyulmuştur. 1766 da Hargreaves,daha hızlı eğirebilen iplik eğirme makinasını yapmıştır. 1769 da Richard Arkwright su gücüyle çalışan eğirme tezgahını, 1779 da Samuel Crompton ‘eğirme katırı’ denen bir eğirme makinası yapmıştır. Böylece dokuma ipliği üretiminin hızla artması dokumacılık alanında yeni gelişmelerin doğmasını sağlamıştır. 30 yıl içerisinde bu tezgahlar hem pamuklu hem de yünlü dokuma sanayilerinde yaygın bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır.”⁶⁴

Sanayileşme ilk etapta pamuklu kumaş ve tekstil alanında küçük imalathanelerin fabrikalara dönüştürülmeye çalışılmasıyla başlamıştır. Bu süreçte sanayilerin ihtiyaçları doğrultusunda araştırmalar yapmasıyla bilim ve teknoloji arasında da sıkı bir bağ oluşmuştur. Tekstil alanında kullanılan makinelerin diğer endüstri alanlarında da kullanılmaya başlaması teknolojik gelişmelerin gitgide ekonomi sahasına nüfuz etmesine sebebiyet vermiştir.⁶⁵

Büyük sanayi kentlerinin kurulmasıyla 19.yy başında İngiltere nüfusunun önemli bir kısmı sanayide çalışmaya başlamıştır. Tarım alanında ileri teknolojilerin kullanılması küçük çiftçilerin topraklarını satıp kentlere göç etmesini sağlayarak kentleşmenin önünü açmıştır.⁶⁶

Sanayi devrimi böylelikle insanların yaşam biçimlerinde değişikliklerin olmasını sağlamıştır. Bu değişiklikler daha sonra tüm toplumsal yapılaraya yansımıştır. Sanayi devrimi ile birlikte toplumların gelenekleri, davranış biçimleri ve kurallarında önemli derecede farklılıklar meydana gelmiştir. Öncesinde evlere yakın olan atölyeler terk edilerek üretim fabrikalarda gerçekleşmeye başlamıştır. Fabrikaların etrafında yerleşim yerlerinin kurulması yukarıda söylenildiği gibi kentleşmeyi hızlandırmıştır.⁶⁷

İnsanlığın varoluşundan bu yana kabile, klan, topluluk ve modern toplum gibi sosyal örgütlenme tarzları ortaya çıktığı halde modern sanayi toplumunun

---

⁶⁴ Durmuş Günay, ‘**Sanayi ve Sanayi Tarihi**’, Mimar ve Mühendis Dergisi, S.31, İstanbul, 2002, s.13

⁶⁵ David Landes, **Kapitalizmin Doğuşu**, Çev. Süleyman Gündüz, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995, s.55

⁶⁶ Abdulkadir Aksoy, ‘**Geleneksel Devletten Modern Devlete: Sanayi Devrimi Ve Kamu Yönetimi Düşüncesinde Değişim**’, Uluslar arası Politik Araştırmalar Dergisi, 2016, C. 2, S.3, s.33

⁶⁷ Gökçen Göksal, **Sanayi Devrimi: Öncesi, Sonrası ve Etkileri**, Kora Yayınları, İstanbul, 2003, s.12

hepsinden ön plana çıkması Sanayi Devrimi'nin toplum yapısında ciddi değişikliklere sebep olmasındandır. “Tarım toplumunun yerini sanayi toplumuna bırakmasıyla feodal toplum ve üretim tarzı ortadan kalkarak kırsal alandaki nüfus azalmıştır. Ticaretin ve sanayinin gelişmesiyle ortadan kaldırılan feodalite, yerini güçlü merkezi krallıklara, milli monarşilere ve sonraki dönemde de ulus devlete bırakmıştır. Siyasi katılım genişlemiş ve demokrasi tek meşru yönetim tarzı olarak görülmeye başlamıştır.”⁶⁸

Sanayi Devrimi sonunda kırsal nüfusun giderek azalıp şehir nüfusunda ise artışın olduğu, buna bağlı olarak çevresel sorunların arttığı, yeni bir işçi sınıfının doğduğu ve bu sınıfın sahip oldukları hakların ve yaşam koşullarının yetersizliği konusunda bilinç kazanmaya başlamasıyla birlikte de Sosyalizmin ortaya çıktığı söylenilebilir.

1.3. MODERNİZM VE SOSYAL EVRİM MODELİ

Yukarıda bahsi geçen köklü yapıların değişmeye başlaması neticesinde sosyologlar yaşanan süreci ve olguları izah etme çabası içine girmişlerdir. Bunlardan bir kısmı da bu değişimi sosyal evrim modeliyle açıklamaya çalışmıştır. Modernizm denilince akla gelen temel kuramlardan biri olduğu için burada sosyal evrim modelinden bahsedilecektir.

Toplumsal değişmeyi açıklayan birçok değişme kuramı mevcuttur. Bunlardan bazıları; Organizmacı model, İbni Haldun ve Asabiyet modeli, Durkeim ve Pozitivist modeli, Karl Marks ve Diyalektik modeli, Auguste Comte Evrim modelidir. Burada Auguste Comte ve Sosyal Evrim modeli ele alınacaktır.

Evrim sözcüğü literatürde ilk olarak biyoloji alanında kullanılmaya başlamıştır. 19. yüzyılda ise toplumsal evrim kavramıyla sosyolojide kullanılmaya başlamıştır. Tekâmül kavramı evrimin Osmanlıcadaki karşılığıdır ve anlamı, derece

---

⁶⁸ Gamze, Arslan, ‘Ortaçağ’dan Günümüze Modernite Doğuşu ve Doğası’, Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, S.7, 2011, s.12

derece, tedrici olarak meydana gelen değişimdir. Evrim her şeyin zaman içerisinde belli aşamalardan geçerek gerçekleşmesidir.⁶⁹

“Evrim, son iki yüzyıl içinde ortaya atılmış olan kitleler tarafından çokça tartışılmış olan bir meseledir. Charles Darwin'in Türlerin Kökeni adlı kitabının 1859' da yayımlanmasıyla, ilk defa ayrıntılı biçimde gün ışığına çıkmıştır. Yeryüzünde aralıksız sürdüğüne inanılan ve bir yön bileşenine sahip olduğu görünen özel bir tür değişim mevcuttur. Bu değişime evrim denir. Dünyanın, Yaratılış hikayesindeki gibi durağan olmadığına, evrildiğine dair yaygın düşüncenin ilk oluşumu on sekizinci yüzyılda görülebilir. Sonunda, durağan scala naturae'nin, en alttaki organizmadan daha yüksekliklere ve nihayetinde insana götüren bir tür biyolojik yürüyen merdivene dönüştürülebileceği idrak edilmiştir.”⁷⁰

Tıpkı organizmanın döllenenmiş bir yumurtadan tam yetişkin bireye giden gelişimindeki aşamalı değişim gibi, evrim düşüncesinde de organik dünyanın bir bütün halinde, en basit organizmadan daha karmaşık organizmalara giderek insanda zirveye ulaştığı düşüncesine dayanmaktadır.

Comte toplumsal değişmeyi üç hal kanunu ile açıklamaya çalışarak evrimci modeli meydana getirmiştir. Teolojik olarak adlandırdığı ve ilkel toplumlarda varlığını sürdüren bu aşamada, insanlığın doğasını ve çevresini anlamlandırmak için doğaüstü kavramları kullandığını, doğaüstü varsayımlara dayanarak çıkarımlarda bulduklarını, tüm doğal ve sosyal olayların kendilerini kontrol eden Tanrılar tarafından gerçekleştikleri inancına sahip olduklarını ifade etmektedir. Deprem veya yağmur gibi doğa olayları dahi bu haldeki insanlar tarafından Tanrılarının gazap etmesi sonucu gerçekleşmiş olaylar olarak bilinmektedir. İkinci aşama olan Metafizik Hal ise Comte'a göre Rönesans'la birlikte başlamış olup, 1300 ile 1800 yıllarını kapsayan, bilginin soyut güçler yerine bırakıldığı aşamadır. Bu aşama Teolojik Halde olduğu gibi doğa olayları ve toplumu açıklamada ilahi güçleri kullanmak yerine soyut kavramlar, fantezi ve hayal gücünü kullanmıştır. Comte'a göre pozitivist aşamaya geçmeden önce metafizik aşamanın olması zorunludur. Son

⁶⁹ İsmail Doğan, **Sosyoloji Kavramlar ve Sorunlar**, Pegem Yayıncılık, 2000, Ankara, s. 273

⁷⁰ Ernst Mayr, *Evrim Nedir?*, Çev. Nurdan Soysal, Say Yay., İstanbul, 2016, s.26

hal olan Pozitif Hale gelince, bilginin kaynağının tamamen gözlem ve deney olduğu, olgular arasında nedensellik ilişkisinin arandığı, doğa ve toplumdaki yasaları belirlemede teolojik ve soyut unsurlara gerek kalmadığı kesin, somut ve bilimsel haldir. ⁷¹

Comte'un öne sürdüğü Üç Hal Kanunu kendisinden bir kuşak önce gelen Saint Simon ve Condorcet gibi düşünürlerin fikirlerinden de önemli bir oranda beslenmiştir. Ayrıca Üç Hal Kanunu ile Fransız ekonomist Anne Robert Jacques Turgot ile Giambattista Vico'nun tarih felsefeleri arasında büyük oranda benzerliklerin olduğu dikkat çekmektedir. Nitekim Vico tarihi Tanrılar Çağı, Kahramanlar Çağı ve İnsanlar Çağı olmak üzere üçe ayırmış ve ilk aşamada Teolojik gücün, ikinci aşamada mitolojik güçlerin, üçüncü aşamada ise rasyonel düşüncenin hakim olduğunu ifade etmiştir. Turgot ise doğanın insan zihni ve yetenekleri sayesinde işlenip, belirli bir evrim sürecinden geçtiğini, bu süreçlerin de daha iyiye doğru pozitive olduğunu ifade etmiştir. ⁷²

Evrimci kuramın öncüleri; Auguste Comte, Herbert Spencer, Karl Marks, Emile Durkheim ve Max Weberdir. Türkiye'de teoriye öncülük eden isimlerden biri de Ziya Gökalp'tir. Ziya Gökalp tek doğrultuda sosyal gelişim teorisine dayanan 19'uncu yüzyıl sosyolojisine bağlıdır ve her medeniyetin kendi sosyal zamanının ve gelişiminin üzerinde durmaktadır.

Evrimci model, insanlığın doğrusal yönde ilerleyerek geliştiğini, bu yaklaşımın doğruluğunu savunmaktadır. Temel aldığı nokta ilerlemenin doğrusallığı ve sürekliliğidir. Fakat yaklaşımı savunanların gözden kaçırdıkları nokta hiçbir toplumun belirli ilerleme çizgisini takip ederek geleceği öngöremeyeceği ve gelecekle ilgili iddiada bulunamayacağıdır. Evrimci modele göre bugün dünden ileridir, gelecek de bugünden ileri olacaktır. İlerlemeye bakıldığında da maddesel olana yoğunlaştığını görmekteyiz. Evrimci model toplumu madde olarak görmekte ve metafizik dünyayı önemsememektedir. Evrim teorisine hakim olan düşünce şekli

---

⁷¹ Auguste Comte, **Pozitif Felsefe Dersleri ve Pozitif Anlayış Üzerine Konuşma**, Çev.Erkan Ataçay, Bilgesu Yayınları. 2015, Ankara, s.44

⁷² Uğur Berk Kalelioğlu, **'Auguste Comte'un İnsanlık Dini Kurgulamasında Üç Hal Kanunu'nun Rolü ve Pozitif Dinin Etkileri'**, Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, Kasım 2019, s.539

geleneksel toplumların bu teoriyi takip etmeleri halinde ekonomik, toplumsal, siyasi konularda Batı'nın ulaşılmış olduğu seviyeye ulaşacaklardır.⁷³

Evrimsel modelin bu şekilde ortaya koyduğu doğrusal ilerleme teorisi birçok sosyolog tarafından eleştirilere maruz bırakılmıştır. Eleştiren sosyologlara göre toplumda yaşanan değişimin belli bir doğrultusu bulunmamaktadır ve toplumdaki topluma farklılık göstermektedir. Nitekim her toplumun aynı aşamalardan geçmesi kabul edilebilir değildir.⁷⁴

1.4. MODERNİZME YÖNELTİLEN ELEŞTİRİLER

Sosyolojinin en önemli meselelerinden olan modernleşme hem klasik hem de modern dönem kuramcıları tarafından sıklıkla eleştirilmiştir. Moderniteye ilişkin eleştirilerin temelinde; vaat ettiği üzere özgürlüğü gerçekleştirmemiş olması ve anlam yitimine sebep olması yatmaktadır. Modernizm eleştirilerinin temelinde yatan vaat ettiği özgürlüğü gerçekleştirememesi durumunu özgürlük ve sınırlamalarının farklı bir alana kaymasıyla açıklayabiliriz. Bir zamanlar dini öğretiler ve dogmalar sınırları belirlerken modern dünyada onun yerini rasyonalite almaktadır.⁷⁵

Modernizmin beraberinde getirmiş olduğu imkanlar sayesinde, insanların toplum hayatında gerçekleşen değişim ve gelişime çok kolay bir şekilde adapte olup, modern dünyanın fırsatlarını değerlendirmeye başladıkları görülmektedir. Fakat bireysel ve toplumsal özgürlüklerin öncesine göre hayli artmasına karşın, modern dünyanın vaat ettiği mutluluğun gerçekleşmemesi de gözden kaçmamıştır. Bu durumu Bell, modernizm yorgunluğu olarak ifade etmiştir.⁷⁶

Birçok sosyal bilimci modernizmin olumlu yanlarını kabul etmekle beraber olumsuz yanlarının daha çok olduğunu ifade etmiştir. Moderniteyi eleştiren isimlerden biri de Berger'dir. Berger moderniteye karşı iki farklı tutumu

⁷³ Ensar Çetin, **Gündelik Hayat Sosyolojisi**, Rağbet Yayınları, 2013, İstanbul, s.70

⁷⁴ Özlem Kazancıoğlu, **'Modernizmden Postmodernizme Toplumsal Değişme'**, Avrasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, 2019, Trabzon, s. 30

⁷⁵ Pelin Önder Erol, **'Modernite Projesinin Kökenleri Dinamikleri ve Sonu'**, Sosyoloji Dergisi, S.33, 2016, s.4

⁷⁶ Daniel Bell, **Kutsalın Dönüşü, Laik Ama Kutsal**, Etkileşim Yayınları, İstanbul, 2006, s.98

benimsemiştir. Bunlardan ilki modernizmin geleneksel dönemde doğayla, fitratıyla, çevresiyle uyum halinde yaşayan değerlerine bağlı olan insanların giderek yalnızlaşmasına sebep olup, büyük dejenerasyonları beraberinde getirdiği için moderniteden şikayetçi olan tutum, bir diğeri de tarihin bazı iyi görünümüleri ya da süreç fikri açısından moderniteyi önemseyerek onu olabildiğince yücelten tutumudur. Berger bu konuda, modernitenin göklere çıkarılmasını da olumsuzluklarından dolayı yerin dibine sokulmasını da doğru bulmamaktadır. Ona göre modernite de kendinden öncekiler gibi bir tarihi fenomendir. Takdir edilesi yönleri olduğu gibi, eleştirilebilir yönleri de olabilir.⁷⁷

Modernitenin eleştirildiği bir diğer nokta ise modernleşmenin batı dışındaki tüm toplumlar için ulaşılması gereken bir hedef olarak görülmesidir. Nitekim batı dışındaki toplumların da kabul ettiği gelenek-modernlik kutuplaşmasına dayalı bu tutum Reinhard Bendix ve J. R. Gusfield gibi sosyologlar tarafından eleştiriye maruz kalmıştır. Gusfield, gelenek-modernlik zıt kutubuna yönelik çalışmasında birbirinden farklı toplumlardan yola çıkarak yersiz kutuplaşmayı reddetmiştir. Sürekli işgallere maruz kalan Hindistan toplumunu örnek göstererek geleneksel toplumların durağan toplumlar olduğuna yönelik iddiaya karşı çıkmaktadır. Bilindiği üzere Hindistan farklı inanç ve kültürden insanların bir arada yaşadığı, birbirinden farklı birçok grupların olduğu ve bu grupların da kendine özgü bir takım geleneklere sahip olduklarını ve bu geleneklerini halen sürdürdüklerini belirterek geleneksel toplumların homojen toplum olmadıklarını ifade etmektedir. Yeni kültür ile eski kültür arasındaki ilişkinin de illa ki çatışma içerisinde olması gerekmediğini yeninin alternatif olarak düşünülebileceğini birbirleriyle yer değiştirme gibi bir durumlarının olmadığını ifade etmektedir.⁷⁸

Reinhard Bendix ise gelenek ile modernite arasındaki zıt kutupluluk meselesini abartı ve basitleştirme olarak ifade etmektedir. Bunların birinden diğerine geçiş noktasındaki temellendirmenin sosyal evrim teorisine dayandığını

---

⁷⁷ Berger Peter, 'Dinin Krizinden Sekülerizmin Krizine', Der. A.Köse, Ufuk Yayınları, Sekülerizm Sorgulanıyor, İstanbul, 2002, s.25

⁷⁸ Joseph R. Gusfield, 'Toplumsal Değişim Araştırmalarında Yersiz Kutuplaşma: Gelenek ve Modernite', Çev. Bilal Canatan, Muhafazakar Düşünce Dergisi, Kadim Bilgeliğin Kutsal Yolculuğu Gelenek, S.3, 2005, s.5866

düşünmektedir. Bendix'e göre önce sonra arasındaki ilişkide zıtlıktan ziyade birinden diğerine geçiş noktasındaki değişime dikkat edilmelidir. Böylece geleneksel – modern arasındaki ilişkide zıt kutupluluk yerine art arda devam eden güncel bir süreç olduğu yaklaşımı ortaya çıkmaktadır.⁷⁹

Modernliğin sıkıntıları adlı kitabında modernliği üç noktada eleştirenlerden biri de Charles Taylor'dur. Taylor eleştirilerini şu şekilde açıklamıştır.

1. Bireycilik: Modern dünyanın ortaya çıkmasıyla birlikte insanlarda bireycilik de giderek artmaya başlamıştır. Modernitenin bize sunduğu büyük bir kazanım olmasının yanında önceki değerlerimizden bir kopuşu da meydana getiren bireyselleşme bu yönüyle daha çok eleştiriye maruz kalmaktadır. Önceden kendilerini büyük düzenin bir parçası olarak gören insanlar bu düzenin içinde aynı zamanda dünyalarında ve toplumsal yaşamlarında anlam da bulmaktaydı. Modern dünyada ise büyüünün bozulması olarak adlandırılan bu olgu tamamen değişmiştir. Taylor'a göre artık insanların uğruna ölecek bir amaçlarının olmaması ve değerlerin yitirilmesi bunun temel sebebidir. İnsanlar bireysel yaşamlarına yoğunlaşmaya başladıkça geniş perspektiften bakma özelliklerini de yitirmişlerdir.
2. Araçsal aklın öncelik olması: Taylor'a geçmeden önce aklın araçsallaşması nedir? sorusunun cevaplanması gerekmektedir. Yaşamın kendisinin bir amaç olmaktan çıkarılıp başka amaçlara ulaşmak için aklın araç olarak kullanılmasına araçsal akıl denir. Bir başka ifade ile aklın kapitalist ve teknolojik gelişmelere araç kılınması durumudur.

Horkheimer, araçsal aklın bir yandan bireyleri özgürleştirirken diğer yandan da onları teknolojiye bağımlı hale getirerek mahkum ettiği için insanların özgürlüğünü kısıtladığını ifade etmektedir. Araçsal akıl ona göre insanların var olma tecrübelerinin sömürgeleşmesine ve dünyevi manada

---

⁷⁹ Reinhard Bendix, 'Tradition and Modernity Reconsidered', **Comparative Studies in Society and History**, V.9, 1967, Cambridge Univesitesi Publisher, s. 313-314.

onları tüketmesine neden olduğu için onları gerçek manada özgürleştirmekten ziyade ontik (var oluş) çatışmaların ortasında bırakmıştır.⁸⁰

Taylor'a göre araçsal akıl belirli bir amaca ulaşmak için araçların en ekonomik olarak hesaplanmasında kullanılan akılcılık türüdür. Burada amaç maliyeti ekonomik açıdan en düşük olanı ve verimlilik açısından da en azami olanı yakalayabilmektir. Bu noktada korkulan bir durum ise yaşamımızdaki belli başlı amaçlarımızın faydalı olma isteminin göz ardı edilmesidir. Taylor bunu açıklamada eşitsiz gelir dağılımını normal göstermek için ekonomik büyüme gerekçesinin kullanılması, doğal çevrenin ihtiyaçlarına karşı duyarsızlaşma ve insan değerinin dolar cinsinden ölçülmeye başlaması gibi maliyet-fayda çözümlerinden yola çıkarak somut örnekler kullanmıştır.

3. Özgürlüğün yitimi: Taylor'a göre sanayi toplumu yapısı seçeneklerimizi oldukça kısıtlandırmaktadır. Bu yapılar bireylerin olduğu gibi toplumların da araçsal akla ağırlık vermelerini sağlamakta üstelik de mecburi kılmaktadır. Araçsal akıl etrafında şekillenen birey ve gruplarda ise özgürlükler ciddi oranda sınırlandırılmaktadır. Taylor bu konuda Tocqueville'nin yumuşak despotluk olarak adlandırdığı despotluğu yeniden yorumlamıştır. Ona göre eskiden olduğu gibi baskıya dayalı bir despotluk söz konusu değildir. Tam tersi halkın seçimine dayalı demokrasinin varlığı söz konusudur. Fakat halkın denetiminin çok sınırlı olması, yurttaşların devlet karşısında kendilerini yalnız ve güçsüz hissetmeleri yurttaşın motivasyonunu azaltarak yumuşak despotluğun kısır döngüsüne itmektedir.⁸¹

Geleneksel dönemde küçük dünyasında tüm sorularına hazır olarak bulduğu basit cevaplarla yetinerek mutlu olabilen insanoğlu, modernleşme sürecinde yaşanan bilimsel gelişmeler sayesinde daha büyük ve geniş bir evrenin parçası olduğunu idrak etmeye başlayarak hızlı bir değişim sürecine girmiştir. Toplumların kaçınılmaz olarak girdikleri bu süreçte geleneksel değerler reddedilerek onların yerini modern değerler almıştır. Fakat bazı yönlerden bu değerler yeterli ve tatmin

---

⁸⁰ Mehmet Ali Özkan, 'Türk Sinemasında "Bireysellik" Okumaları: "Kaybedenler Kulübü" Ve Pandora'nın Kutusu Örnekleri', (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, Mayıs, 2012, s. 49-50.

⁸¹ Charles Taylor, **Modernliğin Sıkıntıları**, Çev. U. Canbilen, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1995, s.10

edici olmayıp bunlara alternatif olarak yeni çözümler de ortaya koyamamıştır. Bunun sonucunda da toplumlarda anlam krizlerinin gerçekleştiği gözlenmektedir.⁸²

Fransız ekonomist ve düşünür Proudhon, teknolojik gelişmenin insanları makineye dönüştürdüğünü insani ilişkilerde değişikliklere sebep olduğunu ifade etmiştir. Mark ise, teknolojik gelişmenin yabancılaşmaya neden olarak toplumsal çelişkileri artırdığı ve çatışmayı hızlandığını ifade ederek modernleşmeye radikal eleştirilerde bulunmuştur.⁸³

Modernlik sekülerlik ile maddi olanı ön plana çıkararak kozmopolitleşen dünyada yalnızlık ve güvensizliği arttırması nedeniyle de eleştiriye tabi tutulmuştur. Rasyonalite ve bilimin bazı değerlerin yerine geçmesiyle birlikte hayatı anlamlandırma noktasında sorunlar yaşanmıştır. Bilindiği üzere insan sadece et ve kemikten meydana gelen maddi bir varlık olmayıp manevi yönüyle ön plana çıkan aşkın bir varlıktır. Modernleşme ise insanın aşkın olan yönünü görmezden gelmektedir. Doğası gereği ölüm ve ölüm ötesi yaşam gibi metafizik konulara karşı kayıtsız kalmaktadır. Hatta insandan bu aşkın olma özelliğini de almaya çalışarak onu rasyonalitenin ve ampirik bilginin kucağına bırakmaktadır. Modern hayatın seküler yapısı insanların aşkın bir güce inanma ihtiyaçlarını görmezden geldiği gibi buna bir çözüm bulamadığı için eleştirilmektedir.⁸⁴

Genel bir ifade ile özetlenecek olursa 21. yüzyılda gelişen bilgi ve iletişim çağı sayesinde Batı dışı toplumların modernleşme deneyimleri ve katkıları sayesinde modern değerler küresel ölçekte yaygınlığını sürdürürken, farklı alanlarda yaşanan pek çok sorunlar da beraberinde varlığını hissettirmiştir. Bir yandan savaş, açlık, eşitsizlik gibi modernizmin çözüm sunmada başarısız kaldığı problemlerin devam etmesi, bir yandan da yabancılaşma, yalnızlaşma, aile kurumunda çözülme ile nikahsız birliktelik, tüketim çılgınlığı, çevre kirliliği gibi problemlerin artarak devam etmesi karşısında modernizm ciddi şekilde eleştiriler almaya başlamıştır.⁸⁵

---

⁸² Mehmet Ali Kirman, **Din ve Sekülerleşme**, Karahan Yayıncılık, Adana, 2005, s.46

⁸³ Charles Taylor, **Modernliğin Sıkıntıları**, Çev. U. Canbilen, Ayrıntı Yayıncılık, İstanbul, 1995, s.15

⁸⁴ E. Baykan, **'Aşkın Olandan Bir Yol Olarak Din ve Modern Durum'**, Dicle Üniversitesi İFD, 8 (2), 2016, s.89

⁸⁵ Mehmet Akgül, **Modernlik- Modernleşme, Postmodernlik, Sekülerleşme ve Din**, Din Sosyolojisi El Kitabı, Ankara, 2012,s.188

Bununla beraber moderniteyi eleştirenler olduğu gibi onu savunanlar da mevcuttur. Durkeim, Simmel, Parsons gibi modernitenin olumlu yönleri üzerine yoğunlaşan sosyologlar modernliği uzmanlaşma, bireyselleşme, bilimsel bilgi, teknoloji ve farklılaşmanın hakim olduğu bir yaşam tarzı olarak tanımlamaktadır.

Moderniteyi savunan Durkheim, Simmel ve Parsons gibi sosyologlara göre modernlik, farklılaşmanın, uzmanlaşmanın, bireyselleşmenin, karmaşıklığın, sözleşmeye dayalı ilişkilerin, bilimsel bilginin ve teknolojinin hakim olduğu bir yaşam şeklidir. Modernlik geleneğin normalleştirici fonksiyonlarına karşı başkaldırarak normatif olan her şeye karşı çıkmaktadır. Bu karşı çıkma ahlaki olma ve yararlı olma standartlarını etkisiz hale getirmektedir. 18. yüzyılda bilim, ahlak ve sanat alanlarının birbirlerinden ayrılması, Kant'ın ifade ettiği modernlik projesinin gerçekleşmesidir. Modernlik projesi ise bilim ve inancın birbirlerinden ayrılmasıyla gerçekleşmektedir.⁸⁶

1.5. MODERNLEŞME VE DİN İLİŞKİSİ

Sosyal değişim kuramlarında önemli bir konuma sahip olan yapısal-işlevselci bakış açısına göre, toplum; aile, din, siyaset, ekonomi gibi birbirinden farklı birimlerin harmonik bir bütünleşme oluşturularak ve anlamlı bir biçimde bir araya getirilerek oluşturulduğu bir bütündür. Bu bütünün içinde yer alan birimlerden herhangi birinde meydana gelen değişim dolaylı ya da direkt olarak diğer kurumları, dolayısıyla da toplumun bütünü etkilemektedir. Modernleşme olgusu sosyo-kültürel bir değişim süreci olduğundan bütünün bir parçası olan din, bu değişimden nasibini almıştır.⁸⁷ Bu değişime geçmeden önce kısaca dinin tanımına değinmekte fayda vardır.

“Din, hayatı çepeçevre kuşatan, belirli kural, emir ve yasakları bulunan, bu bağlamda dindarlık perspektifleri sunan, dindarlarına değişik / çeşitli direktifler veren ve sınırları bazen esnek bazen sert bir şekilde çizilmiş bir yaşam tarzı, bazen

---

⁸⁶ Sezgin Kızılcılık, ‘Postmodernizm: ‘Modernlik Projesine Bir Başkaldırı’, Türkiye Günlüğü, S.3, 1994, s.88

⁸⁷ Talip Demir, ‘Sosyolojik Perspektiften Postmodernite ve Din İlişisine Yeniden Bakış’, Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş, 2015, s.15

statik bazen dinamik hayat döngüsü sunan, değişik yaşam alanlarında davranış biçimleri öngören öğretiler bütünüdür.”⁸⁸

Din ve sosyal değişme arasındaki ilişki göz önüne alınırsa; bunlar arasında iki yönlü bir ilişkinin olduğu görülmektedir. Buna göre din ile sosyal değişme ilişkisinde din, bir yönüyle değişime engel olan faktör olarak karşımıza çıkarken, diğer bir yönüyle ise sosyal değişimin temel faktörü, motor gücü olarak görülmektedir. Sosyolojik açıdan bakıldığında, dini değişme, sosyal değişimin bir sonucudur denilebilir.⁸⁹

Sosyal değişmeyi engelleyici bir unsur olarak dine bakıldığında, ister evrensel dinler isterse geleneksel dinler olsun, onların aslında değişmeyi direk inkar etmemekle birlikte onu bir nevi kayıp ya da gerileme olarak gördüklerini, zamanın değişmesi sonucunda dinin safiyetini yitireceği düşüncesine kapıldıkları görülür. Bunun tipik örnekleri İslam’da ve Hristiyanlıkta da görülmektedir. Vehhabilik ile Selefiyye hareketi, modernizmin neden olduğu toplumsal değişmeler sebebiyle aslından uzaklaşan Müslümanlığı, aslına döndürme çabalarını temsil etmektedir. Hristiyan dünyasında görülen tüm Protestan reform hareketleri de dini sonradan gelen ilavelerden kurtarıp aslına döndürme amacı taşımaktadır.⁹⁰

Weber Antik Yunan dünyasında gerçekleşen kültürel yaratıcılığın o dönemde buna engel olacak güçlü ruhban sınıfının olmamasına bağlamaktadır. Yine Hindistan’daki kast sisteminin değişikliğe uğramadan uzun yıllarca devam etmesini de, Hindistan’daki köklü dini inançların temsilcisi olan “Brahman” sınıfının varlığı sayesinde olduğunu düşünmektedir. Günümüze doğru gelindiğinde ise kastın katı kurallarının dışına çıkabilen, kastın kısıtlayıcılığına karşı koyabilen yeni iş adamlarının ortaya çıkmasıyla kast sisteminin sarsıntıya uğradığını görmekteyiz.⁹¹

Görüldüğü gibi toplumlardaki inançların ne kadar köklü oldukları, o toplumların değişime olan adaptasyon sürelerini etkilemektedir.

---

⁸⁸ Abdülcélil Bilgin, ‘Din, Dindar, Dindarlık: Özeleştirel Bir Değerlendirme, Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C.2,S. 2, Aralık: 2014,s.76

⁸⁹ J.M. Yinger, **Religion, Society and Individual**, New York, 1965, s.266

⁹⁰ Ünver Günay, **Din Sosyolojisi**, İnsan Yayınları, İstanbul, 2014, s.370

⁹¹ Abdurrahman, Kurt, **Din Sosyolojisi**, Sentez Yayınları, Ankara, 2012, s.57

Son iki yüz yıllık zaman diliminde gelenek ve dinin toplumsal yaşam üzerinde giderek azalmaya başlayan etkisi toplum bilimciler tarafından sık sık dile getirilmektedir. Modern toplumun bize sunduğu hayat tarzı ve standartlarının dinin öğretilerine yer vermeyecek tarzda olması ve uyumsuzluk göstermesiyle dinsel uygulamaların ciddi bir şekilde anlam kaybedeceği sıklıkla ifade edilmiştir.⁹²

Gelenek ve modernizmin dine yaklaşımlarındaki bu farklı tutum dinin geleneksel toplumlardaki sahip olduğu konuma ve değişimlere adapte olamayan dogmatik yapısına bağlanmaktadır. Geleneksel toplumlarda din yaygın olarak günlük yaşam kodlarının bütününe etkilemekte ve toplumsal yapıların tüm organizasyonunda başat konumda olmaktadır. Dini söylemler özü itibariyle insanlara nihai hedefler ortaya koyduğundan, onlara dünyadaki gelişmelere karşı pasif bir tutum içinde olmalarını öğütlemektedir. Bu da haliyle modern hayatın yapısıyla ters düşmektedir.⁹³

Modern toplumda dinin yeri ve önemine dair söylemlerin başlangıcı aydınlanma dönemine kadar götürülmektedir. Comte, Durkeim, Weber, Marx gibi kurucu sosyologların dini öğretiler hakkındaki fikirleri aydınlanma düşüncesinin temelinde yer alan bilime, akla ve insan merkezli yaklaşımlara dayanmaktadır. Comte evrimci bir anlayış ortaya koyarak toplumların teolojik, metafizik ve pozitif olmak üzere üç farklı dönemden geçtiklerini iddia etmiştir. Buna göre teolojik dönemde insan evrende gerçekleşen olayların doğüstü varlıklar tarafından gerçekleştiğine inanmakta idi. Metafizik dönemde buna tabiat kuvveti, özgürlük erdem gibi soyut manevi güçler eklenmiştir. Pozitif dönemde ise artık deney ve gözlemle ortaya konulan ampirik bilgi tüm bunların yerine geçmiştir. Comte kurmayı tasarladığı toplumun pozitivist bir din olacağını ileri sürerek pozitivizmin ilmihalini yazmıştır.⁹⁴

Hegel'in fikirlerinden etkilenen Genç Hegelciler ve Marx, insanlığın gelişmesinin önündeki en büyük engelin din olduğuna inanarak dini eleştirip ona

---

⁹²Antony Giddens, **Modernliğin Sonuçları**, Çev.Ersin Kuşdil, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1994, s.100

⁹³ Erkan Perşembe, '**Modernlik ve Postmodernlikte Din Problemi**', OMÜ. İlahiyat Fakültesi Dergisi, C.14, S. 14, s.163

⁹⁴ Abdurrahman Kurt, **Din Sosyolojisi**, Sentez Yayınları, Ankara, 2012, s.56

kökten karşı çıkmaya başlamışlardı. Bazıları Yeni Ahit'in ayetlerinin ilahi ve tarihi hakikat değil sadece halk hikayelerinden ibaret olduğunu söylüyordu. Bazıları Tanrı'nın bir yanılsama olduğunu, biz insanların en iyi özelliklerini alıp, onları en iyi özelliklerimizin içinde vücut bulduğu fantastik, uydurma bir varlığa atfettiğimizi öne sürüyordu. Genç Hegelciler dinin sebep olduğu bu varoluşsal ayrılığın insan potansiyelini kısıtladığını, ancak buna dair sınırları terk ederek gerçekten gelişme imkanının olduğunu düşünüyorlardı. Marx aslında dini, sorunların temel nedeni olarak görmektense, dinin çok daha derin bir şey için ağrı kesici olduğunu görerek din afyondur sözünü söylemiştir. Ona göre acılarımızın asıl sebebi toplumun maddi ihtiyaçlarımızı karşılamak üzere düzenlenişidir.⁹⁵

Marx doğrudan dini ele alan yazılar yazmamış fakat dinle ilgili düşüncelerini Hegel, Feuerbach ve Bauer'in düşünceleri ile İngiliz ekonomi-politiğinin eleştirisini yaparken dolaylı bir şekilde ifade etmiştir. Marx dinin hem yanılsamanın hem de ideolojinin bir türü olduğunu düşünmektedir. Yanılsama hakikatin kavranabilmesi için gerekli araçlardan yoksun olan insanın olaylar, olgular ve nesnelere kanaatler üretmesiyle ortaya çıkmaktadır. Marx'a göre ideoloji ise kendi çıkarları doğrultusunda toplumsal bir sınıfın hakikati örtmesi veya düşüncenin sınıfsal çıkarlar uğruna manipüle edilmesidir.⁹⁶ İdeoloji kitlelere dayatılırken; yanılsama entelektüel donanımdan yoksun olan alt tabakalarda yaygın olan bir olgudur. Marx'a göre her iki durumda da din yanlış bir bilinçtir. Toplumlar bu yanlış bilinçten ancak aydınlanma sayesinde kurtulabilirler. Ancak Marx'ın aydınlanma anlayışı felsefi değil ekonomik bir içeriğe sahiptir. Marx sömürü ilişkisinin kavranmasıyla insanların özgürleşeceğini düşünmektedir. Sömürü ilişkisinin kavranması demek, bir toplumda hakim olan değerlerin, o topluma hakim olan sınıfa ait değerler olduğu gerçeğinin bilinmesi demektir.⁹⁷

Marx ister yanılsama, ister ideoloji olsun hiçbir şekilde dinin olumlu insancıl bir işleve sahip olmadığını düşünmektedir. Ona göre bilimin gelişmesiyle

---

⁹⁵ Bettany Hughes, **Modern Dünya'nın Dahisi Belgeseli**, 1. Bölüm, 11-13 dk.

⁹⁶ David McLellan, **İdeoloji**, Çev. Barış Yıldırım, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005, s.15

⁹⁷ Desfor Laura Edles, **Uygulamalı Kültürel Sosyoloji**, Çev. Cumhur Atay, Babil Yayınları, İstanbul, 2005, s. 51

birlikte insanlar bilgisizliklerinden arınacak ve yanılısma olarak ortaya çıkan din bu sayede sona erecektir. Sınıfsal çıkarların üzerini örten, ideolojik olarak ortaya çıkan din ise özel mülkiyeti sona erdirecek olan sosyalizmin doğmasıyla aşılacaktır.⁹⁸

Dinin geleceği ile ilgili kehanetlerde bulunan Marx'dan farklı olarak günümüz Marksistleri sosyalizm ile dinleri uzlaştırmaya çalışmaktadır. Günümüz Marksistleriyle Marx'ın arasında dine yaklaşımları konusunda farklılık vardır.⁹⁹

Marx'tan başka Engles, Durkeim, Weber gibi teorisyenler de modernleşme olgusunun artışına paralel olarak, dini inanç ve düşüncelerde önemli miktarda bir azalma yaşanacağı ve dinin sosyal yaşam üzerinde tamamen etkisizleşeceği konusunda hemfikirler. Bu iddiayı öne sürenler bilimin ilkeleriyle dinin öğretilerinin örtüşmediğini, teknolojinin gelişmesiyle ve ekonomik anlamda ilerleme kaydedilmeye bilim saygınlığını artırırken dinin saygınlığını ve etkisini yitireceğini düşünmüşlerdir.¹⁰⁰

Modern toplumun temel özelliği, dinlerin etkilerini ortadan kaldırıp rasyonel ve bilimsel düşünceyi onun yerine geçirmek istemesi ve çabalarıdır. Böylece modern toplumun sosyal değer ve normları dine ve inanca değil, bilime ve ampirik bilgiye dayanmalıdır.¹⁰¹

Dine karşı olumsuz tavır alan düşünürlere karşılık, dinden uzaklaşmayla beraber beşeriyetin varoluşsal çıkmaza sürüklenerek büyük bir kaosa neden olduğunu düşünenler de vardır. Onlara göre bilim ve teknolojinin gelişmesine, birçok alandaki başarılarına rağmen insanlığın tatmin olamayışı tüm bunların insana yetmediğini, Tanrı'ya inancın yitirildiği bir dünyanın Tanrı'ya inanılan bir dünyadan çok daha kötü olduğunu göstermektedir.¹⁰²

---

⁹⁸ Raymond Aron, **Aydınların Afyonu**, Çev. İzzet Tanju, Tur Yayınları, İstanbul, 1979, s.333

⁹⁹ Cevat Özyurt, **'Marx'ta Yanılısma ve İdeoloji Olarak Din'**, Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi - Yıl 7, S.2, 2014, s.238

¹⁰⁰ Kayhan Delibaş, **'Dini Kimlik ve Katılımcı Birey: Kimlik Siyaseti ve Türkiye'de Siyasal İslam'ın Yükselişi'**, Amme İdaresi Dergisi, C.14, S.2, Haziran 2008, s. 136

¹⁰¹ Erol Güngör, **Türk Kültürü ve Milliyetçilik**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 1987, ss.169-170

¹⁰² Temel Yeşilyurt, **'Globalleşen Dünya'da Dinin Anlamı'**, Bir Kelam Problemi Olarak Din-Dünya İlişkisi, İlahiyat Fakülteleri Kelam Anabilim Dalı Din Dünya İlişkisi Sempozyumu, Çorum, 2002, s.136

Nitekim dine olumsuz bakan bu öngörülerin hiçbirisi beklenildiği gibi sonuçlanmamıştır. Din ve metafizik sosyal değişim boyunca her ne kadar yapısal değişime uğrasa da, varlığını korumuştur. Bilimsel akıl ve seküler hayat tarzı etrafında şekillenen modern dönemlerde bile tanrıya ilişkin inanç ve bağlılığın yanı sıra din, toplum hayatında her ne kadar değişime uğrasa da varlığını sürdürmeye devam etmiştir. Modern zamanlardan önce ve sonra, neredeyse kültürün her alanında görülen dini motifler, sekülerleşmenin bütün sosyal yapılarında kendisini hissettirdiği günümüz toplum yapısı içinde de, yine bu dönemin sosyo-kültürel ve ekonomik yapısıyla etkileşerek var olmaya devam etmiştir. Toplumsal yapı ile sürekli karşılıklı bir etkileşim içerisinde olan din değişime uğrayarak da olsa, toplumun sanattan mimariye, siyasetten ekonomiye, kültürden serbest zaman değerlendirmesine kadar neredeyse her alandaki etkisini koruyarak toplumsal kimlik oluşumundaki rolüne ve katkısına devam etmiştir.¹⁰³

---

¹⁰³ Şahin Gürsoy-İhsan Çapcıoğlu, 'Din Kimlik İlişkisi Üzerine', Toplum Bilimleri, Ocak-Haziran 2006-2009 1-3, s.116

İKİNCİ BÖLÜM

POSTMODERNİTE

2.1. POSTMODERNİTE KAVRAMINA GENEL BİR BAKIŞ

Geleneksel yaşam biçiminden modernliğe doğru geçiş aşamasında dünyada gerçekleşen toplumsal değişmelerin ortaya çıkardığı sorunlar ve bu sorunlardan kaynaklanan gerilimler, modern dünya görüşünden sapmayı kaçınılmaz kılmıştır. Sonuç olarak, modernliğin krizi olarak değerlendirilen bu süreçler yeni arayışları beraberinde getirmiştir. Modernleşme olgusunun farklı seyirlerde geliştiği toplumlara göre modernliğin ortaya çıktığı batı dünyasında modernliğe alternatif seçenekler ve modernlik eleştirileri daha yoğun bir şekilde ortaya çıkmıştır. Postmodernizm de bu eleştirilerle ortaya çıkan bir kavramdır.¹⁰⁴

Postmodernizm, modernizmin ortaya koymuş olduğu modern ideoloji ve büyük anlatıların artık geçerliliğini yitirdiği iddialarıyla ortaya çıkmıştır. Aynı zamanda modernizmin her alandaki tektipleştiriciliği, çok fazla akılcı ve işlevselci yapısından insanların bıkmaları, onları farklılaşma arayışları ile rasyonellikten ve işlevselcilikten uzaklaşmaya iterek postmodernizmin ortaya çıkışına zemin hazırlamıştır.¹⁰⁵ Postmodernizmin tarihsel arka planı başlığı altında postmodernizmin çıkışına zemin hazırlayan etkenler ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

Sosyal bilimler alanında bu şekilde başına "post" eki getirilmiş ifadeler oldukça çoktur. Poststürüktürel, postendüstriyel, postmodern, postmarksist kelimelerinde olduğu gibi bu ifadelerde "Post" eki önemli bir değişim ve sürekliliği anlatmaktadır. Bir yönüyle bir aşımı ifade ederken bir yönüyle de tarihin, ideolojinin, hümanizmin, temsilin bittiği ifade etmektedir. Tüm bu kelimeler aslında bir dönüm noktasını anlatmaktadır. Ama bu dönüm noktasının hatlarını keskin

---

¹⁰⁴ Erkan Perşembe, 'Modernlik Gerçeğinden Postmodernlik Söylemine Din Sorunu', EKEV Akademi Dergisi - Sosyal Bilimler, 6 (13),2002, s.6,

¹⁰⁵ Yavuz Bayram, **Postmodernizm(Modern Ötesi)**, , "Postmodernizm Üzerine", Baykara, Sonbahar (Sayı: 5), Çorum 2007, s.37

çizgilerle çizmek, genel geçer söylemlerden bahsetmek her zaman mümkün değildir.¹⁰⁶

Postmodernizm kavram olarak “sonra” anlamındaki İngilizce post ön ekiyle “çağdaş, asrî” anlamındaki İngilizce modern kelimesinin birleşimiyle oluşturulmuş Türkçe karşılığı, modernizm sonrası, modernizm ötesi olan bir kavramdır. Çıkış noktası modernizmin sorgulanması, eleştirilmesi ve modernizmin aşılma istenmesidir.¹⁰⁷

Günümüzde gerçek ile hayalin, taklit ile orijinalin, anlamlı ile anlamsızın birbirine karıştığı, sanal ile gerçeklik arasındaki uzaklığın kalmadığı, hakikatin buhar olup uçtuğu bir dönemden geçilmektedir. İşte bu kaotik süreç postmodernizm olarak adlandırılmaktadır.¹⁰⁸

Postmodernizm modernizmi reddetmesine rağmen, adından da anlaşıldığı üzere aynı zamanda onun içerisinde oluşan, ondan doğan bir olgudur. Postmodernizmi modernizmin sistemsiz, kuralsız dayatmalarından ayrılmış bir tarafı olarak görenler mevcuttur. Lyotard postmodernizmi modernizmin adeta bir parçası olarak görmektedir.¹⁰⁹

Postmodernizm, modernizmi kendisinin desteklemiş olduğu fikirleri gerek ideolojik ve ekonomik, gerekse kültürel ve toplumsal açılardan yeterince işleyemediği konusunda eleştirmektedir. Her ne kadar modernizmi eleştirilene tabi tutsa da kendisi de modernizmin yerine geçebilecek ilkeler koymayı başaramadığı noktasında eleştirilmiştir. Fakat postmodernizmin ilkelerden ziyade tanım noktasında dahi üzerinde birliğe ulaşamadığı göz önüne alınırsa, bunun şaşılacak bir durum olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim farklılık, heterojenlik postmodernizmin temel noktalarındandır. Postmodernizmde soruların tek bir yanıtı

---

¹⁰⁶ İlhan Tekeli, 'Postmodernizm Tartışmaları Üzerine Düşünceler', Düşünme Dergisi, S.10, 2017, s.8

¹⁰⁷ Yavuz Bayram, 'Postmodernizm Üzerine', Baykara, S. 5, Çorum, 2007, s.37

¹⁰⁸ Bedia Koçakoğlu, 'Anlamsızlığın Anlamı Postmodernizm', Palet Yayınevi, Konya, 2018, s.15

¹⁰⁹ Y. Emre Yaylacı, 'Postmodernizmi Nietzsche Üzerinden Temellendirme Denemesi', Türk Dili, 2019, Nisan, s.68

değil, aksine birden fazla cevapları olabilir. Hatta daha da ileri noktada düşünülduğünde, soruların yanıtlarının olmaması da muhtemeldir.¹¹⁰

Postmodernite nedir? diye sorulduğunda bu soruya tek bir cevap vermek imkansızdır. Nitekim daha önce ifade edildiği üzere postmodernite de modernite kavramı gibi üzerinde ittifak edilen bir kavram değildir. Kavrama yüklenen anlamlar bazen çok karmaşık ve zor, bazen de oldukça basit ve anlaşılırdır. Postmodernite kavramı kimilerine göre yeni bir söylemin, felsefenin, düşüncenin karşılığı; kimilerine göre ise yeni bir akılcılığın, dönemin, üslubun karşılığıdır. İçerik itibariyle kimine göre yeni teknolojiler çağı olarak, kimine göre çoğullaşma, parçalanma olarak görülmektedir.¹¹¹

Postmoderniteye göre herkes aynı anda haklı olabilir, çünkü gerçekler karmaşıktır, nesnel ve mükemmel bilgi aramak anlamsızdır. Gelecek önceden bilinemez ve kestirilemez olduğu için bilimde ve günlük yaşamda neden sonuç ilişkisi aramak gereksizdir. Çünkü bu yapılan analizlerde nesnellik değil görelilik esastır. Tam da burada modernite ve postmodernitenin akla ve bilime bakış açılarındaki farklılık ortaya çıkmaktadır. Modernite akla, bilime ve evrenselliğe aşırı önem verirken, postmodernite akli ve bilimi yoğun eleştiriye tabi tutarak evrensel ve mutlak gerçek anlayışını reddetmektedir. Modernite olması gereken üzerine temellenirken postmodernite olanı kendi otantikliği içinde olduğu gibi kabul etme eğilimindedir. Bu nedenle modernite döneminde din, felsefe, etik, sanat dahil hemen hemen her alanda rasyonel bir çerçeve ve büyük boy kuramlar geliştirirken postmodernitenin kuramlardan hoşlanmadığını görmekteyiz.¹¹²

Postmodernizm postmodern sosyal durumları ifade etmekte kullanılan bir kavram, toplumda meydana gelen değişiklikleri anlamlandırabilmek için kullanılan bir teoridir. Postmodernistlerin hümanizm, rasyonelleşme, evrensellik, objektivizm,

---

¹¹⁰ Seyfettin Arslan - Abdullah Yılmaz 'Modernizme Bir Başkaldırı Projesi Olarak Postmodernizm', C.Ü İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, C.2, 2001, s. 100

¹¹¹ Ömer Naci Soykan, **Türkiye'den Felsefe Manzaraları**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1993, s.117

¹¹² Abdüllatif Tüzer, **Çağdaş Sorunların Kısacasında Din**, Elis Yayınları, Ankara, 2017, s.119

ilerlemecilik gibi modernizmin temel nosyonlarına karşı çıkararak fikir birliğine vardıkları tek konu budur desek yanlış söylemiş olmayız. ¹¹³

Bu aşamaya nasıl gelindiğine tarihi olarak değinilecek olursa, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra dünyanın köklü bir değişim geçirdiği hakkında sosyal bilimciler ve filozoflar hemfikirdirler. Fakat bu değişim yeni bir dönemi beraberinde getirmiş midir? Modernizm iflas etmiş midir? Eskiyle yeni arasındaki ilişki nasıldır? Tüm bu sorular hakkında farklı görüşler mevcuttur. ¹¹⁴

Postmodernizmi kimisi modernizmden tamamıyla kopuş olarak görmekteyken, kimisi ise modernizmin kılık değiştirmiş hâli, uzantısı olarak görmektedir. Bu konuda düşünürler ikiye ayrılmaktadır. Bazıları postmodernizmi modernizmin ulaştığı en uç nokta olduğunu, bazıları da postmodernizmin modern teorileri reddetmek için ortaya çıktığını ifade etmektedir. ¹¹⁵

Ancak konuyla ilgili eserler incelendiğinde postmodernitenin doğuşunun moderniteye bağlı ve ona muhtaç olduğunu, bu nedenle de bu iki yapı arasında her ne kadar kopuş olduğu kabul görse de, aynı zamanda bir geçiş süreci olduğunun da ifade edilmesi gerekmektedir. ¹¹⁶

Lyotard ve Baudrillard gibi kimi düşünürler postmodernizmi modernizmden ayrı bambaşka bir dönem olarak görmekte ve farklı döneme geçilmesinin sosyal, kültürel, sanatsal alanlarda birçok farklılık yaratarak kendini gösterdiğini ifade etmektedir. Bunun yanında Jameson ve Harvey gibi düşünürler de postmodernizmi kapitalist sistemin ve Batı toplumunun yeni ortaya çıkan bir evresi olarak görmektedirler. Bu düşünceye göre Batı modernizmi postmodernizm olarak adlandırılan yeni bir evreye girmiştir. Sanayi dönemi kapitalizmi ve modern Batı

---

¹¹³ Mustafa Dikmen, '**Nietzsche ve Postmodernizm**', Mizanü'l-Hak İslami İlimler Dergisi, S.1, 2014, s.133-135

¹¹⁴ Eyüp Abazi, '**Postmodernizm ve Din**', Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 2003, s.9

¹¹⁵ Burcu Özcan, '**Postmodernizmin Tüketim İmajları**', Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, C.17, S.1, s.267

¹¹⁶ Ali Akay, '**Postmodern Görüntü**', Bağlam Yayıncılık, Ankara, 2002, s. 62

toplumu farklı aşamalardan geçerek geç kapitalizm – ileri kapitalizm olarak karşımıza çıkmaktadır.¹¹⁷

Postmodernizmin, tarihin sonu olduğunu, ulus devletlerin yok oluş fermanı olduğunu algılayıp endişelenenler olduğu gibi en silik kimlikleri dahi görünür kıldığı, toplumsal temsiliyeti öne çıkardığı, sınırları saydamlaştırdığını, sosyal, siyasal, ekonomik, psikolojik bentleri yıktığını ve bu şekilde insanlara şimdiye kadar görülmemiş bir fırsat eşitliği sağladığı için onu göklere çıkaranlar da vardır.

Postmodernistlerin bazıları, postmodernite kavramının tanımlanmasını doğru karşılamamışlardır. Hatta bazı düşünürler postmodernist sayılabilecek fikirlere sahip olmasına rağmen, kendilerinin bu şekilde tanımlanmalarına sıcak bakmamışlardır. Bunun birkaç nedeni vardır. Bunlardan biri hatta en önemlisi kavrama dair herkesin üzerinde anlaştığı bir tanım yapmanın postmodernitenin ruhuna aykırı olduğu ve kendisiyle çeliştiği düşüncesidir. Postmodernizme yapılan her tanım modernist perspektifinden olacağı için postmodernistlerin ısrarla karşı çıktıkları nesnellik ve akılcılık niteliklerini barındırmaktadır.¹¹⁸

Postmodernite terimi üzerinde farklı yorumların yapılmasının nedeni postmodernliğin, modernliğin bir devamı mı olduğu; yoksa ayrı bir süreç mi olduğu noktasındaki tartışmalara dayanmaktadır. Nitekim bunlardan birini kabul etmemiz durumunda postmoderniteye olan yaklaşımımız da değişmektedir. Modernizm ile postmodernizm arasındaki özdeşlik ve farklılık kavramları bu noktada dile getirilmelidir. Mustafa Tekin'e göre de bu iki kavram özü ve yönelimleri itibarıyla birbirlerinin devamıdır ancak yöntemleri itibarıyla birbirinden farklıdır. Özellikle dinle olan ilişkileri söz konusu olduğunda bunun tezahürlerinin daha net olarak ortaya çıkacağı Tekin tarafından ifade edilmiştir.¹¹⁹

---

¹¹⁷ David West, **Kıta Avrupası Felsefesine Giriş**, Çev. Ahmet Cevizci, Paradigma Yayıncılık, 2008, İstanbul, s.333

¹¹⁸ Kumar Krishan, **Sanayi Sonrası Toplumdan Postmodern Topluma Çağdaş Dünyanın Yeni Kuramları**, Çev. Mehmet Küçük, Dost Yayınları, Ankara, 1999, s.129

¹¹⁹ Mustafa Tekin, **'Postmodernizmin Din Sorunu'**, Millel ve Nihal İnanç Kültür ve Mitoloji Dergisi, C.12, S.2, 2015, s.8

Aynı zamanda her düşünür kendi perspektifinden bakarak, belli bir yönüne ağırlık vererek postmodernizm hakkındaki fikirlerini ifade ettiği için tanımlayan düşünürün hangi bakış açısından baktığını öğrenmek gerekir.¹²⁰

Postmodernite hakkındaki fikir ve tartışmalar kaynağını üç büyük yaklaşımdan almaktadır. Postmoderniteye kaynaklık eden olaylardan birincisi yeni durum ve çağla ilgili gelecek saptamalarından oluşmaktadır. Toplumların yeni aşamalardan geçtiklerine ve yeni durumların ortaya çıkmasına yönelik fikirler bu yaklaşımın temeli olmaktadır. Bu çalışmalar teknolojinin nasıl gelişeceği, bu gelişmelerin ne tür bir toplum ve ne tür kapital birikim biçimleri yaratacağını ele alırken, bu post-endüstriyel toplumların kültürlerinin nasıl olacağı üzerinde bazı saptamalarda bulunmaktadır. İkinci yaklaşımın temelinde ise kültür ve sanat alanında ortaya çıkan estetik problemleri vardır. Sanatsal estetik anlamında modern sanat anlayışının artık aşıldığı ve onun yerini yeni estetik anlayışlarının aldığı konusunda tartışmalar ortaya çıkmıştır. Bu yaklaşıma sahip olanlar sanat ve düşünce alanında yaşanmakta olan gelişmeleri gözleyip, bu gözlemlerden postmodernizm ne olduğu üzerinde genellemelere ulaşmaktadır. Giddens'ın radikalleşmiş modernite olarak saptadığı özellikleri toplumların evrimine ilişkin olarak benimsediği bir kuramsal çerçeve içinde yeni bir aşama olarak sunması buna örnektir. Fakat bu genellemelerin yeterli bir bütünlüğe sahip oldukları ifade edilemez.¹²¹

Postmoderniteye kaynaklık eden olayların üçüncüsünün temelinde ise epistemolojik alanda ortaya çıkan eleştiri ve sorgulamalar yer almaktadır. Modern dönemde akla, bilgiye ve bilime duyulan sonsuz güvenin sorgulanmaya başlamasıyla bu alanda modernizmden radikal bir kopma yaşanmıştır. Bu kopuş insanları duyguda ve düşüncede özgürleştirmeyi amaçlamıştır. Fakat bu önerdikleri

---

¹²⁰ Francis Fukuyama, **Tarihin Sonu Mu?**, Çev. Yusuf Kaplan, Rey Yayınları, Kayseri, 1993, s.33

¹²¹ İlhan Tekeli, **'Postmodernizm Tartışmaları Üzerine Düşünceler'**, Düşünme Dergisi, S.10, 2017, s.10

bilgiye yaklaşımı benimseyecek toplumların kendilerini yeniden üretip üretmeyeceği konusunda hiçbir fikir üretmemişlerdir.¹²²

2.2. POSTMODERNİTENİN TARİHSEL ARKA PLANI

Postmodernizmi anlamak ve anlamlandırmak için tarihi arka planını irdelemek gerekmektedir. Aksi takdirde tarihi perspektiften yoksun yaklaşım ve tespitler yetersiz kalacaktır. Bu nedenle konuyu ele alırken belli başlı dönüm noktalarını esas alıp, postmodernizmin köklerine inmek gerekmektedir.

Postmodern terimi bugünkü karşılığı olan anlamlara gelene kadar pek çok alanda pek çok anlamlarda kullanılmıştır. Terimin ilk olarak ne zaman ve hangi alanda kullanıldığı konusu hakkında farklı görüşler vardır.¹²³

İlk olarak mimari alanda ortaya çıktığı düşünülen postmodernite kısa zaman içerisinde diğer disiplinler içinde yer almaya başlamış, 20. yüzyılın sonlarına gelindiğinde de siyasi, kültürel, ekonomik ve sosyolojik yapılar içerisinde görülmeye başlamıştır. Modernite içinde varlık bulan aydınlanma düşüncesinden, postmodernite sayesinde hem epistemoloji hem de tarihi anlamda çıkmıştır denilebilir.¹²⁴

1870'li yıllarda İngiliz Ressam John Watkins Chapman tarafından izlenimci resim türünden daha modern olan resim türünü ifade etmek için kullanılan postmodern terimi, 1917 yılına gelindiğinde Alman yazar, filozof ve şair olan Rudolf Pannowitz tarafından çağdaş Avrupa ülkelerindeki değerlerin kaybını ifade etmek için kullanılmıştır. Daha sonra tarihçi Arnold Toynbee, Avrupa kültürünün gerileyişini dönemselleştirmek ve Avrupa'daki çalkantı dönemine vurgu yapmak için postmodern çağ kavramını kullanmıştır. Tüm bunlardan anlaşıldığı üzere 1960'lı yıllara gelene kadar postmodern terimi bugün kullanıldığı anlamından oldukça uzaktır. 1960'lardan sonra edebiyat, mimari,

---

¹²² Selda Taşdemir, 'Modernitenin Sonu Postmodernitenin Başlangıcı Üzerine Bir İnceleme' Hacettepe Üniversitesi Sosyoloji Bölümü Yüksek Lisans Tezi, Ankara,2014, s.177

¹²³ Hasan Yıldız, 'Postmodernizm Nedir?' Dumlupınar Üniversitesi, SBD. S.13, 2005, s. 7

¹²⁴ Mehmet Ali Kirman, 'Batıda Ortaya Çıkan Yeni Dini Hareketlerin Bazı Özellikleri ve Toplumsal Tabanları', Dini Araştırmalar, 2 (4), 1999, s.255

resim ve sanatta yenilikler ortaya çıkmaya başladıkça kültürel teori alanındaki tartışmalarla bugün kullanıldığı anlama yaklaşılmaya başlamıştır.¹²⁵

Ünlü tarih bilimcisi Toynbee, Bir Tarih İncelemesi kitabında modern dönemin Birinci Dünya Savaşı'yla birlikte son bulduğunu ve bundan sonra postmodern döneme geçildiğini yazmıştır. Böylece postmodernizm ilk olarak Toynbee sayesinde literatüre girmiştir.¹²⁶

1980 ve 1990'lı yıllara gelindiğinde kültür, sosyoloji, edebiyat alanlarında sık sık kullanılmaya başlayan postmodernite terimi sözlükte modern ötesi, modern olanın zıddı, geç kapitalizm, ileri kapitalizm gibi anlamlarda kullanılarak modernitenin aydınlanmacı dünya görüşünden sapmayı ifade etmektedir.¹²⁷

Etrafa bakıldığında keskin tonların flulaştığını, dindarla ateistin, astronomla astroloğun, ilaçla otun, bilimle de mitin yan yana geldiği görülmektedir. Bu durum güçlü bir tepkinin ürünüdür. Başka bir ifade ile postmodernizmin aşırı kuralcı ve tek tipçi modernden intikamıdır.¹²⁸

Postmodernite modernin güçlü bir şekilde yadsınışını, terk edilmesini, bağlantısal olarak modernizmden uzaklaşmayı ve sapmayı güçlü bir şekilde ifade etmektedir.¹²⁹

Batı dünyasına baktığımızda Batı'nın kendi içinde üç farklı aşamadan geçmiş olduğunu görürüz. Bunlardan ilki Tanrı ve vahyi bilgiyi her şeyin merkezine koydukları Ortaçağ'a ait teokratik dönemdir. İkincisi, Rönesans, Reform ve Aydınlanma hareketleriyle teokratik dönemin izlerini silen modern dönemdir. Üçüncüsü ise 20. yüzyıl ortalarından itibaren analizlere dahil edilen modernitenin ilkelerini sorgulayan postmodern dönemdir. Bu sınıflandırmayı direk geleneksel ve

---

¹²⁵ Steven Best, DougnasKellner, **PostmodernTeori**, Ayrıntı Yayınları,2016, İstanbul, s.18

¹²⁶ Sıtkı M. Erinc, '**Postmodernizmin Tanımı, Anadolu Üniversitesi Konferans Metni**', 1994, s. 31

¹²⁷ Cem Zafer, '**Postmodern Zamanlarda Dine Bakış**', Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C.11, S. 61, 2018, s. 622

¹²⁸ Bedia Koçakoğlu, **Anlamsızlığın Anlamı Postmodernizm**, Palet Yayınevi, Konya, 2018 s.16

¹²⁹ Selda Taşdemir, '**Modernitenin Sonu Postmodernitenin Başlangıcı Üzerine Bir İnceleme**' Hacettepe Üniversitesi Sosyoloji Bölümü Yüksek Lisans Tezi, Ankara,2014 s.176

modern dönem olarak yapanlar da vardır. Fakat farklılıklarından dolayı ve postmodernitenin varlığını görmemezlikten gelmeme adına üç döneme ayırmak daha doğrudur.¹³⁰

20. Yüzyılın sonlarına doğru modernizme eleştiri niteliğinde ortaya çıkan postmodernizm tartışmalarının başlangıcında 20. yüzyıl Avrupa'sının siyasi durumunun çok etkisi vardır. Nitekim bu dönemde Faşizm, İtalya, Almanya ve İspanya'da yayılmış olup güçlü devletler zayıf devletleri sömürmeye başlamış, kendilerini modern olarak niteleyen Avrupalılar modern olmayan ülkelere medeniyet götürmeye teşebbüs etmiş ve sömürülen ülkeler de bu sömürgeci kurtulmak için savaflara girmiştir. Ardından uzun süren Soğuk Savaş dönemi yaşanmıştır. Yine medeniyet ve ilerleme denince akla gelen Avrupa'da insanlık adına bir utanç kaynağı olarak gösterilen başta Yahudiler olmak üzere toplam altı milyon insanın soykırımı gerçekleştirilmiştir.¹³¹

Yoksulluğun giderek artması, savaflar sayesinde çocuk, kadın ve yaşlı nüfusun öldürülmesi (Irak, Bosna ve Kosova'da bulunan toplu mezarlar vb.) Batı'nın ilerlemeciliği, iyimserliği ve modernizmin ana temalarından biri olan hümanizmin sorgulanmasına neden olmuştur.¹³²

Kendisini barbarlığın karşıtı olarak görmesine karşı, Batı'ya ve modernizme karşı insanlarda bir şüphe oluşturmuş ve bunların sorgulanmasına neden olmuştur.¹³³

Tüm bunların sonucunda düşünüldüğü zaman modernizmin ötekileri yok etmeye çalışması hem de bunun insanlık adına yapıldığını iddia etmesi akıllara insanlık adına nasıl barbarlık yapılabilir sorusunu getirmektedir.¹³⁴

---

¹³⁰ Mustafa Tekin, 'Postmodernizmin Din Sorunu', İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi, C.12, S. 2, 2015, s.8

¹³¹ Robert Eaglestone, **Postmodernizm ve Holocaust'un İnkâr Edilmesi**, Çev. Ebru Kılıç, Everest Yayınları, İstanbul, 2002, s.42

¹³² İbrahim Özdemir, **Postmodern Düşünceler**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2002, s.42

¹³³ Ahmet Cevizci, **Felsefe Sözlüğü**, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2002, s.1270

¹³⁴ Ali Akay, **Postmodern Görüntü**, Bağlam Yayıncılık, Ankara, 2002, s.53

Tarihsel olarak ele alındığında postmodernitenin ortaya çıkışında Aydınlanma düşüncesinin varsayımları, amaçları, öngörülleri ile ilerleme düşüncesinin ve buna bağılı olarak ilerde değineceğimiz modernitenin başarısız olduğuna inanılması fikri etkilidir.

Önceki paragraflarda da ifade edildiği gibi, 20. yüzyıl temelinde kapitalizmin yer aldığı sömürgecilik girişimlerine, iki büyük dünya savaşının yaşanmasına, reel sosyalizm ve faşizm gibi totaliter rejimlerin ortaya çıkmasına, insanlığın geleceğini tehdit eden ekolojik sorunlara şahit olmuştur. Tüm bu yaşananlar modernitenin geleceğe yönelik umut vaat eden varsayımlarına karşı bir şüphe oluşturmuş ve bu kuşku sanattan felsefeye, sosyolojiden kültüre pek çok alanda yansımalarını bulmuştur. Modernite ve aydınlanmanın optimistik vaatlerinin gerçekleşmemesiyle birlikte bazı bilim dallarında pozitif bilime yönelik tutumlarda değişiklikler meydana gelerek pozitif bilginin göreceli olabilirliğine yönelik kanaatler oluşmaya başlamıştır. Bu anlamda postmodernite en azından Batıda modernist optimizmin sarsılmaz hakikat temellerinin artık sarsılmaya başladığının göstergesi olmuştur.¹³⁵

Modernitenin vaat ettiği özgürleşimi gerçekleştirmemesi, özgürleştirici aklın araçsal akla dönüşerek, bir mit halini alması ve bu durum günlük yaşantılarımızda dünyanın büyüünün bozulmasıyla birlikte anlam yitimine yol açmıştır. Tüm bunlara ek olarak parametrelerinden birinin eşitlik olmasına rağmen paradoksal olarak uluslararası düzlemde bir takım eşitsizlikler üzerinden Batı dışı toplumların Batı'ya daha fazla tabi olması da optimistik vaatlerinin gerçekleşmediğini göstermektedir.¹³⁶

Postmodernitenin öncelikli olarak karşı çıktığı şey modernitenin katı akılcılığı ve akli her alanda problem çözücü olarak görmesidir. Postmodernite, modernitenin ahlaki olarak öne sürdüğü iddialarını, evrensel etik düşüncesini, faydacılık ve bireycilik olarak ifade edilen düşüncelerini şiddetle eleştirmiştir.

---

¹³⁵ Kasım Küçükakal, **Nietzsche ve Postmodernizm**, İstanbul, Paradigma Yayınları, 2003, s.100

¹³⁶ Pelin Önder Erol, " **Modernite Projesinin Kökenleri Dinamikleri ve Sonu**", Sosyoloji Dergisi, Sayı 33, 2016, s.64

Politik veya sosyal nitelikli olan küresel dünya görüşlerini kabul etmemiştir. Marksizm, Stalinizm, liberalizm ve modern bilimin ideolojisi sayılabilecek bunlar gibi tüm büyük ideoloji ve dünya görüşlerini bütünleştirip genelleme yaptıkları kısacası büyük-anlatılar oldukları için kabul etmemektedir. Aynı şekilde evrenselciliğe de karşı çıkmaktadır. Postmodernizm aslında genel-geçer, evrensel bir bilgi anlayışına ve temelciliğe karşı çıkmaktadır. Postmodernite tek, değişmez ve evrensel bir aklın varlığını kabul etmemekle birlikte bilginin göreceliğini ve içinde bulunduğu bağlamdan ayrı düşünülmemeyeceğini savunmaktadır.¹³⁷

2.3. POSTMODERNİZM TANIMLARI

Modernizmin felsefesini eleştiren filozoflar aynı zamanda postmodernizmin de habercileridir. James, Dewey, Nietzsche, Bataille, Heidegger, Wittgenstein bu filozoflardandır.

Postmodernizm denince akla ilk gelecek olan isimlerden biri Nietzsche'dir. Nietzsche, bazılarına göre Tanrı'nın ölümünü ilan ettikten sonra, onun yerine üstün-insan modeli koyarak, modern dönemin ulaştığı zirveyi simgelerken bazılarına göre ise, modern düşüncenin temel fikirlerini eleştirerek modern düşünceden kopuşu simgelemektedir.¹³⁸Nietzsche Batı felsefesinin kategorilerinden ayrılarak yoğun bir şekilde felsefi eleştiri yapmıştır. Nedensellik, hakikat, felsefi özne, değer, temsil anlayışlarının başat olduğu Batı felsefesinin yerine çeşitli birey ve grupların olduğu perspektivist bir anlayış ortaya koymuştur. Dilin metaforik olduğunu bu nedenle öznenin de dil ve düşüncenin ortaya koyduğu bir ürün olduğunu ifade eden Nietzsche, felsefi sistemleri aşağılayarak yeni felsefe yapma çağrılarında bulunmuştur. Bu düşüncelerinden dolayı postmodernizmin öncüsü olarak görülmektedir.¹³⁹

Nietzsche kendinden önceki tüm felsefi yorumlara, batı felsefesine karşı çıkarak kendinden sonrakilerin faydalanacağı bakış açıları geliştirmiştir. Onun

---

¹³⁷ Ahmet Cevzici, **Felsefe Sözlüğü**, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2002 s.1269

¹³⁸ Mustafa Dikmen, "**Nietzsche ve Postmodernizm**", Mizan'ül Hak İslami İlimler Dergisi, Sayı:1 , 2016, s. 135

¹³⁹ Steven Best – Dougnas Kellner, **Postmodern Teori**, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2016, s.39

yorumlarından beslenen düşünce akımlarından biri de postmodernizmdir. Nietzsche'nin Tanrı öldü söylemi bu akımın başlamasına neden olmaktadır. Nietzsche'nin bu cümleden kastı aydınlanma düşüncesinin şekillendirdiği modernizmin o dönem tutarlı olan anlayışı ortadan kaldırmasıdır. Nietzsche modern dönem öncesi Tanrı'nın varlığını reddetmekte, fakat aynı zamanda da bunun insanları yüzyıllarca himayesi altında topladığı tutarlı bir uydurma olduğunu düşünmektedir. Nitekim Tanrı'nın yerine aklın konulmasıyla tutarsız bir Tanrı yaratılmıştır. Nietzsche'ye göre modern zamana kadar tutarlılığını koruyan Tanrı'nın ölmesi yerine aklın Tanrı yerine konulmasıyla ortaya tutarsız bir Tanrı tasavvuru çıkmıştır. Bundan dolayı Nietzsche modernite ve aklın Tanrılığine karşı çıkmaktadır.¹⁴⁰

Nietzsche Şen Bilim adlı eserinde Tanrı'nın ölümünden şu şekilde bahsetmektedir:

“... ‘Tanrı nerede?’ diye sorar, ‘şunu da söyleyeceğim, onu biz öldürdük, sizlerle ben! Onun katiliyiz hepimiz. Ama bunu nasıl yaptık? Denizi kim içebilir? Bütün evreni silmemiz için bize bu süngeri kim verdi? Onu güneşinin zincirlerinden kurtarır iken ne yaptık biz yeryüzünde? Nereye gidiyor şimdi dünya, biz nereye gidiyoruz? Bütün güneşlerden uzağa mı? Sürekli, boş yere geriye, öne, yana, bütün yönlere atılıp durmuyor muyuz? Üst alt kaldı mı? Sanki sonsuz bir hiçte yolumuzu yitirmiyor muyuz?’ ”¹⁴¹

Nietzsche burada insanlığın Tanrı'yı tahtından indirerek kendi ipini çekmesinden ve onun yerine tutarlı bir Tanrı anlayışı ortaya koyamayan modernizmin tutarsızlığından yakınmakta ve insanlığın bir hiçliğe doğru sürüklendiğini ifade etmektedir.

“Nietzsche modernizmi eleştirirken modern dönemde skolastik ya da antik dönemden bir kopuş düşüncesinden ziyade bir sürekliliğin olduğundan bahsetmektedir. Çünkü modernizm felsefî ve kurumsal manada Sokrates'den beri

---

¹⁴⁰ Yunus Emre Yaylacı, 'Postmodernizmi Nietzsche Üzerinden Temellendirme Denemesi', Türk Dili, 2019, Nisan, s.69

¹⁴¹ Friedrich Nietzsche, Şen Bilim, Çev. Levent Özşar, Asa Kitabevi, 2003, Bursa, s.130

devam eden Batı metafizik geleneğinin içinde görülmek durumundadır. Bu metafizik gelenek ise, insanları ideal bir dünya düzeni uydurmacasıyla gerçekliğin değerini, anlam ve doğruluğunu harcamış, kültürel ve bireysel manada bir yabancılaşmayı meydana getirmiştir. Ona göre, Reform hareketleri ve Fransız İhtilal'i halkı hınç duygusu tarafından yönlendirilen ve klasik Roma ideallerini yok etmiş olan hareketlerdir.”¹⁴²

Postmodernizmin en büyük isimlerinden biri olan Fransız düşünür Lyotard'a gelince o da postmodernizmi meta anlatılara karşı inanmazlık olarak tanımlamıştır. Ona göre bilimlerdeki ilerlemenin bir göstergesi bu inanmazlıktır. Lyotard aynı zamanda bir şeyi meşrulaştırmak için büyük anlatılara başvurmaya karşı çıkmıştır. Genelleştirici toplumsal teori ve eleştirilerle uğraşmak yerine heterojen küçük anlatılarla uğraşmaktan yanadır.¹⁴³

Lyotard, postmodernliğin dönemselleştirilmesine de karşı çıkmıştır. Çünkü dönemselleştirme ilerleme düşüncesiyle bağlantılı olduğu için doğrudan modernizmi çağrıştırmaktadır. Nitekim insanlık tarihinde herhangi bir ilerlemeye başvurmaksızın dönemselleştirme yapılmamaktadır. Postmodernist düşünürler ise ilerleme düşüncesini modern bir meta anlatı olarak görmektedirler.¹⁴⁴

Postmodernizmi tanımlayanlardan birisi de Gianni Vattimo'dur. Ona göre postmodernizm, modernizmin sonunun geldiğini ifade etmektedir. Postmodernizm varlık da dahil olmak üzere her şeyin yorumlanabilir olmasıdır. Gerçekliğin sonsuzca yorumlanabilir olması; metafizik, hakikat ve değerın zayıflaması olarak görülmektedir.¹⁴⁵

Postmodernizm kavramını ve postmodernist olarak tanımlanmayı reddeden Jean Baudrillard bu dönemi gerçek ile gerçek olmayan arasındaki renklerin flulaştığı, bulanıklaştığı ve ayırt edilemez hale geldiği bir dönem olarak

---

¹⁴² Kasım Küçükakal, **Nietzsche ve Postmodernizm**, İstanbul, Paradigma Yayınları, 2003, s. 173

¹⁴³ J.F., Lyotard, **Postmodern Durum**, Çev. Ahmet Çiğdem, Vadi Yayınları, Ankara, 1997, s.11

¹⁴⁴ Ali Akay, **Postmodern Görüntü**, Bağlam Yayıncılık, Ankara, 2002, s.62

¹⁴⁵ John R. Snyder, **"Modernliğin Sonu Hakkında"**, Gianni Vattimo, **Modernliğin Sonu**, Çev. Şehabettin Yıldız, İz Yayıncılık, İstanbul, 1999, s.23

görmektedir. Ona göre postmodern dönemde hiper gerçeklik adının verildiği gerçekten daha da üst olan bir gerçeklik söz konusudur.¹⁴⁶

Dave Robinson, postmodernizmi net olarak kimsenin bilemeyeceği ve ne anlama geldiğinin kesin bir tanımının hiçbir zaman olamayacağını ifade etmiştir. Şimdiye kadar en az iki ünlü filozofun bu kavramı tartışmalı olduğu için tanımlamaktan vazgeçtiğini ileri sürerek, kendisi de terim hakkında kapsamlı bir tanım yapmamıştır. Postmodernizmin derin bir şekilde şüphe içerdiğini üstelik de bu şüphenin özellikle dil ve anlama yönelik bir saplantıdan kaynaklandığını ifade etmiştir.¹⁴⁷

Müslüman toplum modernliği üzerine araştırmalarda bulunan Ernest Gellner, postmodernizmin görecelik özelliğini ön plana çıkararak onun nesnel, kapsayıcı, dışsal, tek ve aşkınsal doğruluk anlayışına karşı çıkan bir kültürel moda olduğunu ifade etmiştir. Bu düşünceye göre bütün inançlar evrensellik ihtimali olmayan subjektif yönelimlerden ibaret olmaktadır. Ki bu da evrensellik iddiasında bulunan dinler açısından sorun teşkil etmektedir.¹⁴⁸

Postmodernizm hakkında ihtiyatlı davranan Anthony Giddens'a göre ise postmodernizm modernizmin radikalleşmesidir. Ona göre biz yeni bir döneme girmeyip modernizmin sonuçlarının radikalleştiği farklı bir döneme girmekteyiz. Genel kaniya göre modern ötesi bir dönem kabul edilen postmodernizm Giddens'a göre tam aksine modernizmin radikalleşme evresidir.¹⁴⁹

Postmodern kavramı hakkında farklı bir perspektiften değerlendirmede bulunan bir başka düşünür de Habermas'tır. Modernizmi Aydınlanma'nın tasarladığı ve henüz tamamlanmamış bir proje olarak kabul eden Habermas

---

¹⁴⁶ Jean Baudrillard, **Simulakrlar ve Simülasyon**, Çev. Oğuz Adanır, Doğu-Batı Yayınları, Ankara, 2003, s.12

¹⁴⁷Robinson Dave, **Nietzsche ve Postmodernizm**, Çev. Kaan Ökten, Everest Yayınları, İstanbul, 2000, s.43

¹⁴⁸ Ernest Gellner, **Postmodernizm ve İslam**, Çev. Bülent Peker, Ümit Yayıncılık, Ankara, 1994, s.43

¹⁴⁹ Anthony Giddens, **Modernliğin Sonuçları**, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2018 s.13

postmodernlik olarak nitelenen ideallerin Aydınlanma projesi olarak modernliğin söyleminde ifade edildiğini düşünmektedir.¹⁵⁰

Postmodernizm hakkındaki tüm bu tanım ve düşüncelerin çeşitliliğinden anladığımız kadarıyla kavram hakkında ortak bir zemin bulmanın güçlülüğü ortadadır. Tanımlardan çıkarılabilecek ortak düşünce belki de tüm toplumların siyasi, kültürel, sosyal, sanatsal vb. yönlerden değişikliğe uğramış olmalarıdır. Yaşanılan bu dalgalanmalar ve değişikliklerden sonra akla gelen ve tartışılan ikinci husus ise postmodernizm teorisine ihtiyacın olup olmadığı meselesidir. Bu konu hakkında da oldukça farklı yaklaşımlar ve düşünceler mevcuttur.

2.4. POSTMODERNİTENİN TEMEL KARAKTERİSTİKLERİ

Postmodernizm, insan hayatını etkileyen en önemli fenomenlerden kabul edildiği için tamamen tarafsız ve objektif olarak ne olduğu ortaya konulmaya çalışılmalıdır. Amaç ne onu yerin dibine geçirmek ne de göklere çıkarmak olmalıdır.

Postmodernizm neredeyse toplumsal hayatın bütün alanlarını etkileyen bir olgu olması nedeniyle çeşitli özellikleriyle ele alınacaktır.

Postmodernizm öncelikle modernizmin temel öğretilerinden olan akılcılığa karşı durmaktadır. O kesinliği değil, belirsizliği ve bilinmezliği, bütünlüğü değil, parçalanmışlığı tercih eder. Saflık ile özden değil, melezlikten yanadır. Dünyaya, gerçekliğe karşı ciddi bir duruş sergilemek yerine, onları alaya alıp ironi malzemesi olarak kullanmayı tercih eder. Değişmez, evrensel gerçekliği kabul etmez. Postmodernizmde herkesin kendine göre kabul ettiği bir gerçekliği vardır ve herkes kendi gerçeklikleri doğrultusunda haklıdır. Üst gerçekliği reddeden postmodernizm

---

¹⁵⁰ Abdullah Topçuoğlu-Yasin Aktay, **Postmodernizm İslam Küreselleşme ve Oryantalizm**, Vadi Yayınları, Ankara, 1999, s.14

üst kimlik oluşumlarına da karşı çıkmaktadır. O kimliklerin yerel, çeşitli ve heterojen olmasını savunmaktadır.¹⁵¹

Postmodernite gerçekliği nesnel ve karmaşık olarak kabul ettiğinden dolayı ona göre herkesin aynı anda haklı olması mümkündür ve herkesin kabul edeceği, mükemmel bilgi aramak gereksizdir. Bilimde ya da gündelik hayatta neden sonuç ilişkisi aramak, gelecekte ne olacağı bilinemeyeceği ve yapılan analizlerde nesnellik değil, görelilik özelliği arandığı için anlamsızdır. Postmodernizme göre akıl, Tanrı, erdem, gelenek, tarih vb. fikirlere göre yaşamak da anlamsızdır. Çünkü postmodernistler bilim, din, marksizim gibi genel geçer, tarih dışı, objektif hakikatin olduğuna inanmazlar. Dünya görüşlerine itimat etmezler. Onlara göre kesin doğru diye bir şey yoktur. Hakikatin her daim başka ihtimalleri de vardır ve hakikat görecelidir.¹⁵²

Hakikatle ilgili düşüncelerini ifade eden postmodernistlerden Derrida şöyle der, “Kendinde hakikat diye bir şey yoktur. Sadece bir hakikat aşırılığı söz konusudur. Bana yönelik olsa da, benimle ilgili olsa da, hakikat çoğuldur”. Postmodernistler hakikat fikrinin iddiaları tahrik ettiğinden dolayı bir tür terorizm olduğunu düşünmüşlerdir. Onlara göre hakikat sırf varoluşuyla bile kendisiyle aynı fikirde olmayanlara söz hakkı tanımaz. Halbuki postmodernistler ötekileri susturmak yerine onların görüşlerine önem vermektedir.¹⁵³

Postmodernistler hakikatin dil oyunları¹⁵⁴ çerçevesinde anlaşılabilir olduğunu düşünmektedirler. Onlara göre gerçeklik ancak dilin kullanımı içerisinde kavramsallaştırılmaktadır. Dilin etkisinden kurtulmak imkansızdır ve ondan

---

¹⁵¹ R. Saim Dalbay- Nazmi Avcı, ‘**Kimlik İnşasına Yönelik Temel Yaklaşımlar ve Bu Yaklaşımların Türkiye’ye Yansımaları**’, Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi Y.2018, C.23, S.1, s.165

¹⁵² Ziyaüddin Serdar, **Postmodernizm ve Öteki Batı Kültürünün Yeni Emperyalizmi**, Çev. Gökçe Kaçmaz, Söylem Yayınları, İstanbul, 2001, s.21

¹⁵³ Paauline Marie Rosenau, **Postmodernizm ve Toplum Bilimleri**, Çev. Tuncay Birkan, Ark Yayınları, Ankara, 1998, s.73

¹⁵⁴ Dil Oyunları: Wittgenstein tarafından Felsefi Soruşturmalar eserinde kullanılan bu analogi ile ilk kez ‘oyun’ kavramı kullanılarak “Dil” ile “Oyun” sözcüğünün kullanım tarzı arasında bir benzerlik olduğu ifade edilmiştir. Wittgenstein dilin öğreniminin bir açıklamadan ziyade alıştırmaya olduğunu, bu durumda da farklı alıştırmaların farklı anlamlara neden olabileceğini örnekler vererek açıklamıştır.

bağımsız bir gerçeklik de düşünülemez. Dil yalnızca bir araç olmayıp aynı zamanda dünyayı da anlamlandırma aracıdır. Nietzsche, bu konuda dilin sınırlarından asla kaçışın olmadığını, dilden başka bir seçeneğin olmadığını ve her daim dilin çerçevesi doğrultusunda kalmamız gerektiğini ifade etmektedir.¹⁵⁵

Modernite ile taban tabana zıt olan bu bakış açılarındaki farklılık akla ve bilime yaklaşımlarının farklılığından kaynaklanmaktadır. Modernitede, bilim hakikatin merkezidir anlayışı hakim iken, postmodernite akılcılığı şiddetli bir şekilde eleştiriye tabi tutmaktadır. Çünkü postmodernistlere göre bilimsel veriler diğer verilerden farksızdır. Bilim sadece gerçekliğin bir yorumunu ortaya koymaktadır. Bilim hakikatten çok enformasyon yığını ortaya koymaktadır. Bu enformasyon yığını, ne evrensel bilgi olarak kabul edilebilir, ne de tüm toplum adına reddedilebilir. Belirsizlik ve bilinmezlik vurgusunu yapan postmodernizm, aklın önemsiz olduğunu ve kendi karşıtını kendisinin yarattığını ifade etmektedir. Postmodernisler aslında bu ifadelerle mekanistik mantık anlayışına karşı çıkmaktadır. Mantığın birleşik bir sistem oluşturduğu düşüncesini reddederler. Bundan dolayı da akıl yürütmenin, öncüllerden sonuç çıkarmaya göre daha fazla bir şeyden ibaret olduğunu düşünmektedirler. Postmodernistlere göre akıl saf olmayıp toplumsal sonuçlara sahiptir.¹⁵⁶

Postmodernistlerden çok önce Frankfurt Okulu'ndan olan Horkheim ve Adorno modern aklın eleştirisini yapan iki isimdir. Onlar Aydınlanma'nın yalana, özgürlük ve ilerlemeci yaklaşımların tahakküme ve gerilemeye, toplumsal rasyonalitenin irrasyonaliteye dönüştüğünü analiz edip araştırmıştır. Aydınlanma aklının kendisiyle rekabet edebilecek tüm düşünceleri ortadan kaldırmaya çalıştığı ve totaliter bir tutum sergilediği, bilimsel ve araçsal aklın mitik hale gelip daha önceleri eleştirilen dine karşı körü körüne itaat etme tarzını yeniden gündeme getirdiği sonucuna varmışlardır.¹⁵⁷

---

¹⁵⁵ Madan Sarup, **Postyapısalcılık ve Postmodernizm**, Çev. Abdülbaki Güçlü, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2004, s.74

¹⁵⁶ John Murphy, **Postmodern Sosyal Analiz ve Postmodern Eleştiri**, Çev. Hüsameddin Arslan, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2000, s.141

¹⁵⁷ Steven Best-Douglas Kellner, **Postmodern Teori**, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2016, s. 264

Modernite olması gereken üzerinde dururken, postmodernite olanı olduğu gibi kabul etme taraftarıdır. Bundan dolayı modernizm din, felsefe, etik, sanat dahil hemen hemen her alanda rasyonel bir çerçeve ve büyük boy kuramlar geliştirirken, postmodernizm kuramlardan ve genel geçer bilgilerden uzak durmaktadır.¹⁵⁸

Genel özelliklerini ele aldığımız postmodernite aslında modernitenin temel fikirlerine karşı duyulan güvensizlik ve eleştirilerden ortaya çıkan bir akımdır. Rasyonalite, evrensel etik, hümanizm, faydacılık, bireycilik gibi çeşitli yönelimlerle bağlantılı olan, modernizm tarafından ortaya atılan her şeyi reddetme eğilimindedir. Özellikle modernliğin katı akılcılığına ve dolayısıyla akli her alanda problem çözücü tek otorite olarak görmesine karşı çıkmaktadır.

Postmodernistlere göre bir toplumda meydana gelen olayları bütün olarak anlamaya çalışmak ya da toplumdaki herhangi bir sorunu herkesin ittifakıyla ve işbirliğiyle çözmeye girişmek meta anlatılara güvenmek ve dayanmak anlamına gelmektedir.¹⁵⁹

Postmodernistlerin güvenmedikleri meta anlatılara örnek verilirse, Marx'ın büyük özgürleşme anlatısı, Freud'un psikanalitik kuramı, Darwin'in evrim teorisi ve daha bunun gibi birçok total anlatı ve yasaları örnek gösterebiliriz.¹⁶⁰

Lyotard, modernizmin güvenilirliğini kaybetmiş büyük anlatılar içinde bir anlatı olduğunu ve kendisini meşru kılmak için büyük anlatılara başvuran her şeye modern adını verdiğini, postmodern durum eserinde ifade etmiştir.¹⁶¹

Postmodernite politik, sosyal nitelikli, küresel olan, her şeyi içine alan dünya görüşlerini kabul etmezken modern bilimin ideolojisi sayılabilecek bütün büyük ideoloji ve dünya görüşlerini de bütünselleştirici büyük-anlatılar olduklarından dolayı kabul etmemektedir. Ayrıca evrenselciliğe de karşı çıkmakta

---

¹⁵⁸ Abdülltif Tüzer, **Çağdaş Sorunların Kısacasında Din**, Elis Yayınları, Ankara, 2017 s.119

¹⁵⁹ Eyüp Abazi, **Postmodernizm ve Din**, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 2003, s.18

¹⁶⁰ Seyfettin Aslan-Abdullah Yılmaz, **'Modernizme Bir Başkaldırı Projesi Olarak Postmodernizm'**, C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, C.2, S.2, 2014, s.101

¹⁶¹ Madan Sarup, **Postyapısalcılık ve Postmodernizm**, Çev.Abdülbaki Güçlü, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2004, s.18

olan postmodernite, genel-geçer olan, evrensel, tarafsız bir bilgi anlayışına ve temelciliğe inanmamaktadır. Tek, değişmez ve evrensel bir aklın yerine, çeşitli akılların varlığından söz etmenin daha mümkün olduğu, bilginin göreceliğinin hakikatin çoğulluğunun ve içinde bulunduğu bağlamdan ayrı düşünülmemeyeceğini ifade etmektedir.¹⁶²

Postmodernistler meta anlatıları evrensel insan doğasını ve tarihini meşrulaştırmaya yönelik bir yanılısma olarak görmektedir. Pozitivist ve rasyonalist olan modernizm, ilerlemeci ve mutlak doğruları olan bir akım olarak toplumsal düzenin rasyonalizasyonunu mümkün olarak gördüğünden; farklılık ile heterojenliğin özgürleştirici etkisinin olduğunu düşünen; parçalanmaya, belirsizliğe karşı ılımlı bir tutum sergileyen, totalleştirici söylemlere şüpheyile bakan postmodernizmle tamamen zıt bir anlayışa sahiptir.¹⁶³

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi toplumdaki her kesimin kendine özgü bir düşünce tarzının olması postmodernizmin temel noktasıdır. Nitekim Derrida yapı sökümünde¹⁶⁴ olguların farklı düşüncelerden beslenerek hayat bulduğunu, yeniden yorumlandığını ifade etmiştir. Bu “aklın yolu birdir” atasözüyle tamamen çelişen ve onun üstünü çizebilecek bir düşüncedir. Aynı zamanda beynin milyarlarca karmaşık düşünce üretebilecek kapasitede olan bir organ olduğunun da göz ardı edilmesidir. Akıl belli bir düşünceler kümesinden ziyade birbirinden farklı düşünce yolculuklarından oluşmaktadır. Bu da sonsuz bir düşünce kombinasyonunun var olduğu anlamına gelir. Böylece nesnel olarak atfettikleri düşüncelerin bir zamanlar bireylere ait olan milyarlarca öznel düşünceden birkaçını temsil ettiği gerçeğiyle yüzleşmekteyiz. Modernizm ve postmodernizm tartışmalarının ana sebebi bu konudaki farklı bakış açılarının olmasındandır.¹⁶⁵

---

¹⁶² Ahmet Cevizci, **Felsefe Sözlüğü**, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2002, s.1269

¹⁶³ Kasım Küçükkalp, **Nietzsche ve Postmodernizm**, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2003, s.115

¹⁶⁴ Yapı Söküm: “Yapısöküm tekniği, gerçek olan mutlak bir doğru olmadığını iddia etmektedir. Özellikle Batı metafiziğinde kesin gibi görünen doğruların farklı açılardan bakılarak eleştirilmesini öngörmektedir. Yapısöküm tekniğini ortaya koyan kişi Derrida’dır. Derrida dünyanın bir kurmaca olduğunu ve kriz içinde olduğunu ifade etmiştir.”

¹⁶⁵ Ayhan Lafcı, **Postmodernizmi Anlamak**, <http://www.isguc.org/ayhan1.htm>, 10.03.2020

2.5. POSTMODERNİZMİN ELEŞTİRİSİ

İnsanı ve toplumu kendine konu edinen sosyal bilimler alanında doğa bilimlerine benzer kesinlik ve netlik yoktur. Sosyal bilimlerde araştırılan konular, ortaya konan kavramlar ve geliştirilen teorilerin neredeyse hepsi dolaylı ya da dolaysız olarak eleştirilere maruz kalmıştır. Bu nedenle sosyoloji başta olmak üzere sosyal bilimlerde üzerinde tamamen hemfikir olunmuş bir kavram ya da bakış açısına rastlamak neredeyse imkansızdır.

20. yüzyılın son çeyreğinde ortaya çıkan postmodernizm düşüncesini kabul edenler olduğu gibi, eleştirenler de olmuştur. Birçok farklı açılardan eleştirilere maruz kalan postmodernite, Gellner, Giddens, Touraine, Habermas gibi modernliği savunan isimler tarafından yoğun bir şekilde eleştirilmiştir. Onlar modernliğin önlenmesinin epistemik ve politik kaosa sebep olacağını düşünmüşlerdir.¹⁶⁶

Bunlardan Gellner postmodernizmi relativizmin bir türü kabul ederek bu açıdan eleştirmektedir. Postmodernizmi bir tür müsamahacılık; her şeye müsamaha gösteren toplumun entelektüel eşdeğeri olarak gören Gellner, postmodernizmin tam bir saçmalık olduğunu düşünmektedir. Hakikatin göreceli, bütün inançların da eşit ölçüde geçerli olduğu fikrine katılmamaktadır. Bu fikre göre ahlaki açıdan geçerli olan bir fiile, bütün insanlar eşit olarak sahip olmaktadır. Bunu kabul ettiğimiz taktirde, bütün inanışların da eşit ölçüde doğru olduğunu kabul etmiş olmaktadır. Gellner'e göre bu tamamen saçma bir düşüncedir. Çünkü bazı inanışlar doğru olduğu gibi, bazıları yanlıştır. Gellner, postmodernizm düşüncesinin yanlışı olduğu gibi; bir o kadar da cilalı, anlaşılması mümkün olmayan bir yazın ürettiğini ve postmodernizme şiddetle karşı olduğunu dile getirmektedir.¹⁶⁷

Gellner'in Lyotard'ın teorilerinden yola çıkarak eleştirdiği bir diğer nokta ise, postmodern teorinin birkaç merkezi tatmin etmesi gerektiği ve ilk olarak teorinin dönemselleştirilmesi gerektiğidir. Eğer modern toplumdan postmodern topluma bir geçiş söz konusuysa, bu ikisi arasında gerçekleşen bir kırılmanın,

---

¹⁶⁶ Aytakin Yılmaz, **Modernden Postmoderne Siyasal Arayışlar**, Vadi Yayınları, Ankara, 1996, s.101

¹⁶⁷ Ernest Gellner, "Mülakat", **Türkiye Günlüğü**, Cedit Yayınları, Sayı 24, Ankara, 1993, s. 61

kopuşun ne olduğunun açıklanması ve anlaşılır bir şekilde ortaya konması gerekmektedir. Fakat bu konu yeterince aydınlatılmamıştır. Gellner bu konuda postmodernistlerin postmodern toplumsal teori ürettikleri fikrine karşı çıkmaktadır. Postmodernizmi modernite üzerinde yaşayan onun başarı ve açmazlarından geçinen bir asalak olduğunu dile getirmiştir.¹⁶⁸

Amerika asıllı filozof Douglas Kellner de postmodern teorisyenlerin toplumsal teoriler ürettikleri fikrine karşı çıkmakta ve modern ile postmodern arasındaki kopuşun tam olarak ne olduğu noktasındaki açıklamalarını Gellner gibi yetersiz bulmaktadır. Baudrillard'ın postmoderniteye geçiş noktasındaki açıklamalarını, önceki dönem ve yeni dönem arasındaki sürekliliklere açıklık getirilmeden tarihte bir kırılmanın olduğunu ve tarihsel bir dönemin sonlandığı düşüncelerinin yetersiz olduğunu ifade etmiştir. Toplumsal teori çerçevesinde gerçekleştirilen ilk postmodernite tartışmaları, moderniteyi postmoderniteden açıkça ayırmada ve postmodern durumu ya da postmodern toplumu üreten tarih ve toplumdaki kopuşu neyin ürettiğini belirtmede görülen açık başarısızlık ile itham edilmiştir. Kısacası Kellner, postmodern teorisinin radikal meydan okumalarına ve gerçek sorunları dile getirmiş olmasına rağmen, günümüz sosyo-tarihsel devrindeki kırılma, kopuş ve sözde yeniliği abartıp, önceki devirle günümüz arasındaki sürekliliği önemsemediğini öne sürmüştür.¹⁶⁹

Postmodern düşünceyi eleştiren isimlerden biri de İngiliz sosyolog Anthony Giddens'tır. Giddens bugünkü toplumun en temel niteliklerinden birinin onun açık uçlu düşünömselliğe¹⁷⁰ sahip olduğunu ve bu açık uçluluk özelliğinin de kendisine bir dokunulmazlık kattığını düşünmektedir. Düşünömsellik yani kendi üzerine düşünme becerisi modernliğe yüklenirken, modernliğe yönelik radikal eleştiriler dahi bu hallerden sıyrılmaktadır. Bu durumda da ister modernliğe yönelik radikal eleştiriler sayılsın, ister modernliğin tarihsel bir halefi sayılsın, isterse de

---

¹⁶⁸ Sezgin Kızılcık, **Postmodernizm Modernlik Projesine' Bir Başkaldırı', Türkiye Günlüğü**, S.3, 1994, s.94

¹⁶⁹ Steven Best-Douglas Kellner, **Postmodern Teori-Eleştirel Soruşturmalar**, Çev. M. Küçük, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1998, s. 149

¹⁷⁰ Düşünömsellik: Düşünömsellik dış dünyayı algılama bilgisini ve yöntemini kullanan bireyin, aynı bilgi ve yöntemle kendisini algılaması, kendisini sorgulamasıdır. Düşünömsellik kavramını sosyolojiye kazandıran başlıca kişiler, Anthony Giddens, Ulrich Beck ve Pierre Bourdieu'dur".

modernliğin tüm hakikatlerini reddederek onu aşma girişimi olarak görülsün, her halükarda postmodernizm modernliği radikalleştirip onun düşünümselliğini arttırmaktadır.¹⁷¹

O meşhur eseri *Modernliğin Sonuçları*'nda postmodern düşünürlerin iddialarının tam aksine postmodern bir döneme girildiği fikrini yadsıyarak modernliğin sonuçlarının eskisinden çok daha radikalleştiği, evrenselleştiği ve başka bir döneme doğru yol alındığını düşündüğünü ifade etmiştir.¹⁷²

Giddens modernliğin kurumlar açısından çok boyutlu olduğu düşüncesini de sorgulamaktadır. Modernliğin kurumsal boyutlarının: kapitalizm, endüstriyalizm, askeri iktidar ve gözetlemeden oluştuğunu ifade etmiştir. Modernliğin ötesinde oluşmakta olan yeni bir düzeni ana hatlarıyla hissetmek mümkündür, hatta bu düzene 'modernlikten sonra' anlamında 'post-modern' adı da verilebilir ancak bu, bazıları tarafından 'postmodernlik' olarak adlandırılardan olgudan oldukça farklıdır. Çünkü Giddens modernliğin temel parametreleri olarak kapitalizm, endüstriyalizm ve ulus-devletin hala belirleyiciliğini koruduğunu düşünmektedir.¹⁷³

Fransız sosyolog Pierre Felix Bourdieu'a göre postmodern düşünce kültürel sermaye ile karakterize edilen sosyal sınıfla sınırlı elit bir konudur. Bakıldığı zaman postmodernist düşüncenin çiftçiler ya da esnafar arasında değil de, gazetecilerle sanatçılar arasında konuşulması bunu açıklayan bir örnektir. Öbür taraftan bakıldığında modernitenin etkilerinin günlük hayatımızda birçok alanda varlığına devam ettiğini görmekteyiz. İnsanoğlunun doğa üzerinde denetleyiciliği ve hakimiyeti, insanların refah ve zenginlik konusundaki arayışlarının devam etmesi bu etkilerdendir. Dolayısıyla Bourdieu'a göre yaşadığımız dönemin illaki tanımlanması gerekiyorsa, geç modern kavramını tercih etmek gerekmektedir.¹⁷⁴

---

¹⁷¹ Abdullah Topçuoğlu- Yasin, Aktay, **Postmodernizm ve İslam Küreselleşme ve Oryantalizm**, Vadi Yayınları, 1999, Ankara, s.15

¹⁷²Anthony Giddens, **Modernliğin Sonuçları**, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2018, s.11

¹⁷³ Sezgin Kızılçelik, **'Postmodernizm: 'Modernlik Projesine' Bir Başkaldırı'**, *Türkiye Günlüğü*, 1994, Sayı 30, s.88

¹⁷⁴ Inger Furseth-Pal, Repstad, **Din Sosyolojisine Giriş**, Çev. İhsan Çapcıoğlu-H. Aydınalp, Birleşik Yayınevi, Ankara, 2013, s.150

Modernliğin Aydınlanma'da tasarlandığını ve henüz tamamlanmamış bir proje olduğunu düşünen Habermas da, postmodernizmi ciddi derecede eleştirenlerden bir tanesidir. Ona göre bugün postmodernizme ait olduğu savunulan fikirlerden Aydınlanma projesi olarak zaten modernliğin söylemlerinde bahsedilmiştir. Bu nedenle bu fikirlerin gerçekleşmesi modernizmin terk edilmesiyle değil, tam aksine daha fazla modernlikle, daha fazla akılcılıkla, daha fazla Aydınlanma ile olacaktır.¹⁷⁵

Postmodernizmin bir diğer eleştiri aldığı nokta; postmodern teorinin farklılıklara karşı ılımlı olmasının küresel kapitalizmin çıkarlarına da yaramasıdır. Günümüz dünya piyasası, ulusal sınırların aşılması ve sonsuz sayıda farklılığın serbest bırakılması politikası sayesinde hedeflerini gerçekleştirebilmektedir. Farklılık politikası, meta tüketimini kitlelere aşılabilmenin en önemli yoludur. Pazarlama, farklılıklar ekseninde yükselir ve ne kadar çok farklılık varsa pazarlama stratejileri de o kadar güçlenebilir. Pazarlama, postmodernist söylemlerle en yakın ilişki içindeki alandır. Postmodern teoriler, farklılık ve çoğulluk kavramlarına ağırlık vermesi, her zaman moda olana hayranlığı ve tüketimi postmodern deneyimin merkezine yerleştirmesiyle, meta tüketiminin ideal kapitalist şemalarına ihtiyacı olan anlatımı kazandırmaktadır. Bu bağlamda, postmodernizm, dünya piyasası ideolojisine paralel söylemleri ile küresel kapitalizmin sözcülüğünü yapmaktadır. Dolayısıyla postmodernizm, sosyal pratiğin değil, ama küresel sermayenin işleyiş mantığının aynasıdır.¹⁷⁶

Habermas eleştirilerini postmodernistlerin argümantasyona pek önem vermedikleri, öznelciliği savundukları; bilim, din, felsefe ve sanat arasındaki ayrımları hiçe saydıkları, mantığın ve sözün hiyerarşik üstünlüğünü yıkarak retorik ile yazıyı öne çıkardıkları gerekçelerine dayandırmaktadır. O'na göre modernliğe

---

¹⁷⁵ Abdullah Topçuoğlu- Yasin Aktay, **Postmodernizm İslam Küreselleşme ve Oryantalizm**, Vadi Yayınları, Ankara, 1999, s.14

¹⁷⁶ Michael Hardt – Antonio Negri, **İmparatorluk**, Çev. Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2002, s. 55

muhalefet etmek demek, Batı'nın elde ettiği başarıları ve reformları meşrulaştıran kavramları görmezden gelmektir.¹⁷⁷

Habermas ile aynı eleştirel okuldan olan Alman filozof Albrecht Wellmer 'e göre modernliğin geçersizleştirilmesinin temelinde modernliğin öz eleştirel biçiminin var olması yatmaktadır. Wellmer'a göre modernliğin başlangıcından itibaren eleştirisi de üstü kapalı bir şekilde zaten bulunmaktaydı. Postmodernite olsa olsa bu eleştiriyi yeniden şekillendirmiştir.¹⁷⁸ Bu fikre dayanarak bazı düşünürler postmodernite ve modernite arasında farklılıklardan ziyade sürekliliğin olduğunu, postmodernitenin modernizmin bağrında ortaya çıkan kendine özgü bir kriz olduğunu düşünmüşlerdir.¹⁷⁹

Macar filozof Agnes Heller, postmoderniteyi tarihsel bir dönem olarak görmemektedir. Ona göre postmodernite iyi bir şekilde tanımlanmış ne kültürel, ne sosyal, ne de politik bir eğilim bile değildir. Tam tersine moderniteye mal edilen sorunlarla uğraşanların ve moderniteyi suçlamak isteyenlerin oluşturduğu modernitenin daha kapsamlı zaman ve mekânı içerisindeki özel bir kolektif zaman ve mekandan ibarettir.¹⁸⁰

Postmodernist düşünürlerin geneli rasyonalleşme, pozitivizm, kapitalizm, aydınlanma, demokrasi, batılılaşma, merkantalizm, endüstrileşme, post-endüstrileşme, laisizm, nesnelleştirme, modernizm, aydınlanma, ilerleme vb. kavramların hepsini aynı kefeye koyarak hepsini birden reddetmektedirler. Fakat bu kavramlar modern bir bilim olan sosyolojiye ait olduğundan dolayı bu tutum aslında sosyolojiyi hüküms

---

¹⁷⁷ Talip Demir, '**Sosyolojik Perspektiften Postmodernite ve Din İlişkisine Yeniden Bakış**', Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş, 2015, s.41

¹⁷⁸ Krishan Kumar, '**Sanayi Sonrası Toplumdan Postmodern Topluma Çağdaş Dünyanın Yeni Kuramları**', Çev. Mehmet Küçük, Dost Yayınları, Ankara, 1999, s. 210

¹⁷⁹ David Harvey, '**Postmodernliğin Durumu**', Çev. S. Savran, Metis Yayınları, İstanbul, 2012, s.137

¹⁸⁰ Agnes Heller - Ference Feher, '**Postmodern Politik Durum**', Çev. Şükrü Arğın, Osman Akınhay, Öteki Yayınevi, Ankara, 1993, s.63

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

POSTMODERNİTE VE DİN

3.1. POSTMODERNİTE VE DİN İLİŞKİSİ

İnsanlık açısından din tarih boyunca varoluşu anlamlandırma araçlarından biri olmaya devam etmiştir. Tarihsel gelişim yönünden inişler ve çıkışlar yaşayan fakat her daim toplum tarafından kimlik ve ontolojik anlamlandırma kaynağı olarak görülen din, sosyologların da ifade ettiği gibi toplumda son derece önemli rolleri olan en temel ve belirleyici toplumsal olgulardan biridir.¹⁸¹

İnsanlara dünyayı anlamlandırma noktasında yardımcı olan dinin insanlar üzerindeki etkisi dönemden döneme değişiklik göstermektedir. Ortaçağ'a bakacak olursak Ortaçağ'da dinin otoritesinin her alanda hissedilir derecede olduğunu ve bu dönemde Batı'da insanların bütün faaliyetlerinin hatta bilimsel çalışmalarını dahi kilisenin kontrolü altında düzenlenmiş olduğunu görürüz. Teokratik dönem olarak adlandırdığımız bu dönemde hakikat Tanrı merkezlidir. Evren, dünya, insanlar kısacası her şey Tanrı ile anlam kazanmaktadır.

Geleneksel dönemden modern döneme geçildiğinde, her şeyden önce Tanrı, insan ve diğer varlıklar arasındaki ilişkilerin mahiyetinin değiştiği söylemek gerekmektedir. Rönesans'la birlikte yükselen hümanizm sayesinde insan merkeze alınmış, hakikatin kaynağı da Tanrı'dan insana doğru çevrilmiştir. Hatta Rönesans'tan önce de "insan her şeyin ölçüsüdür; var olanın da var olmayanın da var olmayanın var olmadıklarının da" sözleriyle Protogaras hakikat adlı eserinde bu konuya yer vermiştir. Kısacası insanlık tarihinde hakikatin kaynağı bakımından Tanrı ile insan arasında gelgit yapan bir sürecin var olduğunu söylemek mümkündür.¹⁸²

Dinden uzaklaşmayla beraber beşeriyetin varoluşsal çıkmaza sürüklenerek büyük bir kaosa neden olduğunu düşünenler de vardır. Onlara göre bilim ve

¹⁸¹ Ali Coşkun, 'Din ve Kimlik', Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2003, C.24, s.17

¹⁸² Mustafa Tekin, *Postmodernizmin Din Sorunu*, İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi, Cilt 12, S. 2, 2015, s. 12

teknolojinin gelişmesine, birçok alandaki başarılarına rağmen insanlığın tatmin olamayışı tüm bunların insana yetmediğini, Tanrı'ya inancın yitirildiği bir dünyanın Tanrı'ya inanılan bir dünyadan çok daha kötü olduğunu göstermektedir.¹⁸³

Zaman içerisinde modernist felsefenin bir uzantısı olan sekülerizm de sorgulanmaya başlamıştır. İnsanlık din yerine pozitif bilimlerin konulduğu, Tanrısız bir dünya tasvirinin ön plana çıkarıldığı modern dönemi sorgulamaya başlamıştır.¹⁸⁴

Modern dönemin sonlanarak yeni bir döneme geçildiği iddialarıyla ortaya çıkan postmodern söyleme baktığımızda mimariden tarihe, sanattan ekonomiye kadar her türlü alanda yoğun bir şekilde tartışmalara neden olduğunu görmekteyiz. Fakat bu konuda dikkatleri çeken bir husus var ki, o da postmodernizmde dinin mahiyeti, konumu vb. yönlerine dair tartışmaların daha az olmasıdır.¹⁸⁵

Postmodernizmin dine dair konuları bilinçli ya da bilinçsiz olarak göz ardı etmesi postmodernizm ile dinin arasında ilişkinin olmadığı anlamına gelmemektedir. Zira bu iki kavram arasındaki ilişki ele alındığında postmodernizmin, dini hayatta yansımalarının olduğunu aynı zamanda postmodernitenin de dinden etkilendiği görülmektedir.¹⁸⁶

Postmodernizm içinde dini yapının diğerlerine nazaran daha az yer kaplaması aslında şaşırılacak bir durum değildir. Nitekim postmodernizmin kesin kabullere ve mutlak bilgilere bakış açısını baz aldığımız takdirde din konusunda asla taviz vermeyeceği anlaşılmaktadır.¹⁸⁷

Postmodernizm içinde dini yapının yer alıp almaması konusunun yanı sıra bazı dini temelli araştırmalar da yapılmıştır. Bunlara örnek olarak Lyon tarafından yapılan ve Hristiyanlığı merkeze alan araştırma örnek gösterilebilir. Lyon

---

¹⁸³ Temel Yeşilyurt, 'Globalleşen Dünya'da Dinin Anlamı', Bir Kelam Problemi Olarak Din-Dünya İlişkisi, İlahiyat Fakülteleri Kelam Anabilimdalı Din Dünya İlişkisi Sempozyumu, Çorum, 2002, s.136

¹⁸⁴ Eyüp Abazi, 'Postmodernizm ve Din', Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 2003, s.40

¹⁸⁵ Ernest Wolf Gazo, **Postmodernizmin Aydınlanmayı Eleştirisi**, Çev. Şefik Deniz, İslami Araştırmalar Dergisi, 6 (1), 1992, s.15

¹⁸⁶ Yasin Aktay, "Postmodern Dünyada Din: Bir Anlatı mı, Tanrı'nın İntikamı mı?", Der. Y. Aktay, M. E. Köktaş, Din Sosyolojisi, Vadi Yayınları, Ankara, 2007, s.339

¹⁸⁷ Abdullatif Tüzer, **Çağdaş Sorunların Kısacasında Din**, Elis Yayınları, Ankara, 2017, s.339

günümüzde en popüler eğlence merkezlerinden biri olan Disneyland hakkında bir araştırma yapmıştır. Bu araştırmasıyla postmodernizm ve din ilişkisini açıklamak istemiştir. Disneyland'ın Hristiyanların kutsal kabul ettikleri bir gündeki kutlamaya ev sahipliliğini içeren araştırma sonucunda postmodern toplumun yansıması olarak görülen Disneyland'da Hristiyan din adamlarının İncil okumaları, dinin içinde bulunduğu kültürel yapıya adaptasyonu olarak görülmüştür. Buna dayanarak Lyon dinin yeni yapılara karşı ılımlı olunabileceğini, eski köklü sınırlarından sıyrılabileceğini ve dinin yeniden yorumlanabileceğini iddia etmektedir.¹⁸⁸

Dinin yapısında meydana gelen değişimler sadece Hristiyanlık diniyle sınırlı kalmamaktadır. Bilakis bu değişimleri farklı dinlerde de görmek mümkündür. Bir örnek de İslamiyet'ten vermek gerekirse günümüzde İslam dininde bulunan umre ve hac ibadetlerindeki barınma, yeme içme, ulaşım imkanlarına bakıldığı zaman bu ziyaretlerdeki konfor seviyesinin yüksek olması, postmodern dönemde dinin yapısındaki değişimle yakından ilgilidir. Aynı şekilde İslamiyetle özdeşleşen giyim şekillerine, bu alanda tüketilen ürünlerin fiyatları, düzenlenen defilelere baktığımızda din adına yeni bir yapının ortaya konulduğu, değişime uğradığı net olarak görülmektedir.¹⁸⁹

Postmodernizmin getirmiş olduğu en önemli değişikliklerden birisi toplumu tüketim toplumu haline getirmiş olmasıdır. Zamanla toplumsal yapı artık tüketim toplumu şeklinde adlandırılmaya başlamıştır. Bu isimle adlandırılan toplumda din bulunduğu köşeden sahalara yeniden çıkmıştır. Fakat toplumda din eski yapısı ile aynı kalmayarak toplumun dini yapısında metalaşmaya neden olmuştur. Bu açıdan bakıldığı zaman dinin modernlik öncesinde özne konumunda, modern toplum yapısında nesne konumunda, postmodern toplum yapısında ise meta konumunda olduğunu görmekteyiz.¹⁹⁰

Yine konuyla ilgili aynı yaklaşımı paylaşan akademisyen Tayfun Atay da postmodern dünyada dinin konumunu üç aşama olarak toplumda sırasıyla özne,

---

¹⁸⁸ David Lyon, **Jesus in Disneyland: Religion in Postmodern Times**, Polity Press, 2000, s.34

¹⁸⁹ İsmail Demirezen, **'Tüketim Toplumunun Oluşumu ve Din ile Etkileşimi'**, Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, 10 (3), 2000, s.87

¹⁹⁰ Ali Akay, **Postmodern Görüntü**, Bağlam Yayıncılık, Ankara, 2002, s.90

nesne ve meta olduğu süreçlerden hareketle bunu açıklamaktadır. Atay dinin tarıma dayalı geleneksel toplumda hayatın merkezinde yer aldığını, modern dönemde dinin önem ve konumunda değişim yaşanıp nesneleşerek bir köşeye kaldırıldığını, postmodern - postendüstriyel toplumda ise, dinin yeniden ön plana çıkıp, postmodern hayatın asli bir unsuru olan tüketim kültürü içerisinde, kültür endüstrisinin bir parçası olarak meta özelliği kazandığını belirtmektedir. Yukarıdaki paragrafta da belirtildiği üzere konuyu özetleyecek olursak din, premodern toplumda özne, modern toplumda, nesne, postmodern toplumda, meta olarak karşılık bulmaktadır.¹⁹¹

Postmodernist bir düşünür olan Baudrillard, bu konuda Tanrı'nın yeryüzünden çekilmesiyle insanlığın gerçeklikle baş başa kaldığını düşünmektedir. Nitekim bu değişimle birlikte hakikat insanlığın kapasite ve imkanlarıyla sınırlandırıldığından dolayı ihatalı bir hakikat anlayışı mümkün olmamaktadır. Bu şekilde hakikatin mahiyeti değişerek insanın sınırları doğrultusunda kısıtlanmaktadır. Fizik ve metafiziği içinde barındıran tanrısal hakikat yerini sadece fizik alanını kapsayan insan hakikatine bırakarak irtifa kaybı yaşamıştır.¹⁹²

Baudrillard aynı zamanda bu konuda similasyon kuramından söz etmektedir. Bu kuram, olmayan bir şeyin simüle edilerek varmış gibi sunulmasından ve bunun gerçek olarak algılanmasından bahsetmektedir. Böylece gerçeklik simüle edilerek varmış gibi gösterilen fakat aslında var olmayan gerçekliğin yansıtılmasıyla oluşturulmaktadır. Ona göre postmodern düşünürler ve sanatçılar için de bu durum geçerlidir. Onların ortaya koydukları eserler kendi hakikatlerini yaratmaktadır.¹⁹³

Hakikat konusunda Nietzsche insanların hakikati kavraması için yeterli organa sahip olmadığını, aynı zamanda aranarak bulunan bir hakikat değil, kişilerin kendi yarattıkları bir hakikatin olduğunu iddia eder. Yani gerçek keşfedilecek bir

---

¹⁹¹ Tayfun Atay, **Din Hayattan Çıkar**, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 86.

¹⁹² Jean Baudrillard, **Şeytana Satılan Ruh Ya da Kötülüğün Egemenliği**, Çev. O. Adanır, Ankara, Doğu Batı Yayınları, 2005, s. 17

¹⁹³ Yunus Emre Yaylacı, **'Postmodernizmi Nietzsche Üzerinden Temellendirme Denemesi'**, Türk Dili, 2019, Nisan, s.71

şey değil, tersine yaratılacak olan bir şeydir. Bu görüşüyle Nietzsche gerçeğin birer yorumdan perspektivist birer durumdan ibaret olduğunu ifade etmektedir. Bu perspektivist durum söylemiyle Nietzsche var olması muhtemel olan tüm gerçeklikleri yorumlama ve yapı söküme uğratma zeminini oluşturmakta ve bu durum görelilik kavramını beraberinde getirmektedir.¹⁹⁴

Nietzsche hakikat anlayışında olduğu gibi, ahlak konusunda da yorumun varlığından bahsetmektedir. Nietzsche'ye göre ahlaki olgular diye bir şey yoktur. Ahlaki olgu olarak kabul ettiğimiz şeyler de aslında dinsel yargılar gibi olmayan gerçekliklere dayanmakta ve yalnızca belirli fenomenlerin meydana getirdiği bir yorumlardan oluşmaktadır. Nietzsche bu konuda bireysel ahlak tezini ortaya koymaktadır. Bu tezine göre ahlak bireyin kendisine göre oluşturduğu kendi yorumuna bağlı olarak geliştirdiği bir değer sisteminden ibarettir.¹⁹⁵

Hakikat konusundaki bu şekilde yorumlar evrensel hakikat iddiasında bulunan dinler açısından sorun teşkil etmektedir.

Yine aynı şekilde postmodernizmin baskın olduğu dünyada dini yapıların barınma imkanının olmadığını düşünenler, bu düşüncelerini; dinlerin anıtsal bilgilere dayandırıldığı ve bu bilgiler olmadan varlıklarını sürdüremeyecekleri için postmodern yapı içerisinde zamanla etkisinin silineceğini düşünmektedir.¹⁹⁶

Postmodern dünya hem gelenek, kültür ve yaşam tarzlarındaki çoğulculuktan doğan kaçınılmaz birlikteliklerin göreceli etkisiyle, anomik bir sürece tabi olarak bir müddet sonra dinin ortadan kaybolma sürecinin başlamasına hem de yerleşme süreçlerini teşvik edici etkisiyle dinlerin daha da canlanmasına neden olmaktadır. Dolayısıyla postmodern dönem din konusunda, bir taraftan ironik bir biçimde Tanrı'nın intikamı metaforuyla ifade edilirken, diğer taraftan da dini bir

---

¹⁹⁴ Friedrich Nietzsche, **Güç İstenci**, Çev. Sedat Umran, Birey Yayınları, 2002, İstanbul, s.251

¹⁹⁵ Friedrich Nietzsche, **Putların Alacakaranlığı**, Çev. Hüseyin Kaytan, Tüm zamanlar Yayınları, 2000, İstanbul, s. 47

¹⁹⁶ Yasin Aktay, M. Emin, Köktaş, **'Postmodern Dünyada Din: Bir Anlatı mı, Tanrı'nın İntikamı mı? 'Din Sosyolojisi**, Vadi Yayınları, Ankara, 2007, s. 340

çözülüş ve anomi durumu olarak ifade edilen karmaşık bir süreci temsil etmektedir.

197

Modernizm bağlamında yaşanan son iki yüz yıllık tecrübe ve batılı hegemonya karşısında, batı dışındaki toplumlar modernliğin dine olan katı tutum ve totaliter tavrına karşı, postmodernitenin dine karşı ılımlı tavrını görünce, onu bir kurtarıcı olarak kabul görmüştür. Bunun nedenlerinden birisi, postmodernizmin, dine karşı negatif tutumu olan moderniteyi eleştirmesi, diğeri ise postmodernitenin dine ve özgürlüğe dair söylemlerinin insanlarda olumlu etkiler bırakmasıdır. Fakat bunun yanı sıra postmodernitenin din karşısında özgürlükçü bir tutuma sahip olmadığını, bilakis dinlerin tabiatlarını bozduğunu, postmodernliğin getirdiği özgürlük imkanlarının görece bir anlam ifade ettiği, onun özgürlük önerilerinin insanın kendisini gerçekleştirmesini, tabiatının bozulması pahasına sağladığını ve bundan dolayı da postmodernitenin sanılanın aksine totaliter bir yapıda olduğunu iddia edenler de bulunmaktadır.¹⁹⁸

Bauman, postmodernitenin temel özelliğinin gelenek, ideoloji, kültür ya da yaşam tarzlarındaki çoğulculuk olduğunu ifade etmektedir. Ona göre postmodern dünyada çoğul olan şeyler, evrimsel bir çizgiye oturtulamaz. Doğru ya da yanlış olarak sınıflandırılmaz ve birbirlerinden değerli ya da daha değersiz olarak değerlendirilemezler. Hiçbir bilgi, kendisini mümkün kılan ve anlamlandıran kültürel, sosyal ve geleneksel bağlamları göz ardı edilerek değerlendirilemez. Nitekim bu bağlamın dışına çıkıldığında doğrulanabilecek hiçbir “geçerlilik ölçütü” bulunamaz.¹⁹⁹

Postmodernizmin dine yaklaşımında oluşan yapılar, olumlu ve olumsuz değerlendirmeler ışığında şu başlıklar altında değerlendirilebilir.

1. Dini Çoğulculuk

¹⁹⁷ Yasin Aktay, “**Postmodern Dünyada Din: Bir Anlatı mı, Tanrı’nın İntikamı mı?**”, Der.: Y. Aktay, M. E. Köktaş, Din Sosyolojisi, Vadi Yayınları, Ankara, 2007, s.339

¹⁹⁸ Mustafa Tekin, **Postmodernizmin Din Sorunu**, Millel Ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi, Cilt 12 Sayı 2 Temmuz – Aralık 2015, s.10

¹⁹⁹ D. J., Adams, **Postmodernizmin Teolojik Anlamı**, Çev. Temel Yeşilyurt, Fırat Üniversitesi İFD, S.4, 1999, s. 257

2. Köktendincilik (Fundamentalizm)
3. Yeni Dindarlık Biçimleri

3.1.1. Dini Çoğulculuk

Postmodern yapının ve bu yapıyı savunanların en temel söylemlerinden biri göreceliliktir. Görecelilik bağlamında postmodernite, modernitenin bütüncül olarak değerlendirilen görüşleri yerine bireysel düşüncelere yer vermiştir. Böylece toplumsal anlamda tek parçalı düşünce sisteminin yerine farklı unsurlardan oluşan bir toplum yapısının oluşumuna zemin oluşturmuştur. Postmodern yapı altında bir araya gelen toplumlarda, birbirinden farklı olduğu kadar birbirine tamamen zıt unsurlar da bir arada görülmektedir. Bu farklılık sosyal bilimler literatüründe çoğulculuk olarak isimlendirilmiştir.²⁰⁰

Dini çoğulculuk esasında dini çeşitlilik meselesinin alt başlığıdır. Dini çeşitlilik konusunun tarihi dinler tarihine kadar götürülmekle birlikte günümüzde anlaşılan şekliyle Avrupa’da Hristiyanlığın Katolik ve Protestanlık olarak iki farklı dinmiş gibi bölünmesine kadar dayandırılabilir. Önceden aynı dini değerlere inananlar arasında köklü ayrılıklar oluşunca tarafların birbirleri hakkında ne tür bir dini yargıda bulunması gerektiği sorunu ortaya çıkmıştır. Günümüze kadar da bu mesele gündeme taşınmıştır. 20. asra geldiği zaman farklı dinlere mensup kişilerin Batı ülkelerine göç yaşamasıyla tartışmanın mahiyeti değişerek sınırları genişletmiştir. Çünkü mesele yalnızca din olmaktan çıkıp felsefi, sosyal, siyasal açılardan da tartışılmaya başlamıştır. Aynı zamanda meselenin sınırları da Hristiyanlığın din niteliğindeki mezhepleri arasında çıkıp tüm dinleri kapsayacağı şekilde genişlemiştir.²⁰¹

Dinî çoğulculuk, dinlerin, geleneklerin ve bunlar arasındaki farklılığın çeşitlerine; felsefi olarak; geleneklerin birbiriyle yarış halindeki iddialarına ve aralarındaki ilişkiye dikkat çeker. Geleneklerin farklılıkları ve aralarındaki ilişkinin

---

²⁰⁰ Cem Zafer, **Postmodern Zamanlarda Dine Bakış**, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C.11, S.61, 2018, s.623

²⁰¹ Recep Kılıç, **‘Din! Çoğulculuk mu, Dinde Çoğulculuk mu?’**, Dini Araştırmalar, S.19, Ankara, 2004, s.14

yanı sıra çağdaş dinî realiteler hakkında bilgi vermeyi amaçlamaktadır. Dini çoğulculuk denildiğinde tolerans, diyalog, inançlar arasında karşılıklı anlayışla temellenmiş uyumlu ilişkilere sahip ideal bir durumdan da bahsedilmektedir. Bundan dolayı dinî çoğulculuk ilk olarak pratik çoğulculuğa ulaşmış ülkelerde görülmektedir.²⁰²

Dinî çoğulculuktan ilk olarak 17. ve 18. yüzyılda Avrupa'da Aydınlanma ile birlikte bahsedilmeye başlanmıştır. Bu dönemde Batılılar öncelikle dünya ölçekli düşünmeye başlamışlar ve dinleri farklı formlarıyla anlamaya çalışmışlardır.²⁰³

Postmodern söylem modernitenin bütüncül dünya görüşünün aksine bireysel farklılıklara karşı değildir. Görecelilik ilkesine dayanarak birbirinden farklı dünya görüşlerinin aynı toplumda yaşamasına imkan sağlamaktadır. Bu nedenle postmodern toplumun en önemli özelliğinden birisi birbirlerinden farklı ve tamamen zıt olan öğelerin bir arada bulunabilmesidir.²⁰⁴

Sosyal bilimler literatüründe 'çoğulculuk' kavramı farklı anlamlarda kullanılsa da genel olarak bu teori farklı düşüncelerin, dünya görüşlerinin veya gerçeklik izahlarının birbirleri üzerinde hâkimiyet kurmaya çalışmadan bir arada yaşadıkları ve farklılıkların toplumsal dokuyu zenginleştirici unsurlar olarak görüldüğü bir dünyayı ifade etmektedir. Farklı kültür ve topluluklara karşı saygıyı temel alan bu kavram, toplumdaki azınlıkların kendi kültürlerini rahatça yaşayabilmelerine imkan tanıyarak çağdaş toplumun en önemli özelliklerinden sayılmaktadır.²⁰⁵

Dini çeşitlilik meselesinin pratik alanda farklı yansımaları olmuştur. Küreselleşme sayesinde iletişim ağının kolaylaşması beraberinde meselenin akademi dışında da farklı kesimlerce değişik yönlerden incelenmesine neden olmuştur. Bunun yanında farklı dinlere mensup olan binlerce insan farklı inançlara

---

²⁰² M. Kazım Arıcan, 'Felsefi ve Teolojik Bir Problem Olarak Dinî Çeşitlilik', C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, C.15, S.1, 2011, s. 19

²⁰³ Tülay Demir, 'Dinî Çoğulculuk', Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Yüksek Lisans Programı", Liberal Düşünce, Yıl 18, S.71, 2013, s.43

²⁰⁴ Talip Demir, 'Sosyolojik Perspektiften Postmodernite ve Din İlişkisine Yeniden Bakış', Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş, 2015, s. 49

²⁰⁵ Mehmet Ali Kirman, **Din Sosyolojisi Terimleri Sözlüğü**, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2011, s.75

mensup kişilerle iletişim kurdukça kendi dinleriyle farklı dinleri ister istemez kıyas edip karşılaştırmışlardır. Diğer inançların doğruluğu, ölümden sonraki hayatın nasıl olacağı ve buna benzer birçok soruyla baş başa kalmışlardır. Nitekim konunun bu kadar incelenmesi bu meselenin uzun yıllar boyunca gündemde kalacağını göstermektedir.²⁰⁶

Bu meselenin din felsefesi açısından bir açıklamasının yapılması elzemdir. “Vakıa, şu veya bu şekilde, gerekçesi ne olursa olsun, bir dini çeşitliliğin var olduğudur. Hakikate giden yolu gösteren, “doğru yaşam”ı öngören, insanlara kurtuluş vadeden, bir dünya görüşü sunan ve bu yüzden de bir iman meselesi olan din söz konusu olduğunda bu çeşitlilik nasıl açıklanacaktır? Hakikate giden yol birden fazla olabilir mi?”²⁰⁷ Bu soruların cevaplanması gerekmektedir.

Bu konuda üç farklı tutumun varlığından söz edebiliriz. Bunlardan ilki tek bir dinin hak olduğunu ve yalnızca kendisinin kurtuluşa erdirebileceğini, bunun dışındaki dinlerin kabul edilemez olduğunu iddia eden dışlayıcılık. Dışlayıcılığa göre tek hakikat olarak kabul edilen bu dinin amacı kendisi dışındaki diğer din mensuplarını kendi dinine yönlendirmeye çalışmaktır. İkincisi tek bir dinin hakikat olduğunu ve bu dinin üstünlüğünü kabul ederek diğer dinlerde bulunan güzelliklerin hakiki dinin kısmi yansımaları olduğunu kabul eden kapsayıcılık. Kapsayıcılığa göre Tanrı'nın kurtarıcı iradesi evrenseldir. Dolayısıyla tek bir din mensupları değil diğer din mensupları da kurtuluşa erecektir. Üçüncüsü ise hakikat değeri açısından tüm dinleri eşit kabul eden çoğulculuktur. Çoğulculuğa göre hiçbir din diğerlerini dışlayacak ya da kapsayacak şekilde doğruluk iddiasında bulunamaz. Bütün dinler aynı hakikatin farklı yorumlarından ibarettir. Buna göre hiçbir dini gelenek kurtuluşun yegane vasıtası sayılamaz. Çünkü kurtuluş yalnızca Tanrı'dan gelmektedir ve farklı yorumlarıyla her dinî gelenekte bulunmaktadır.²⁰⁸

---

²⁰⁶ Mehmet Şükrü Özkan, ‘W. C. Smith ve J. Hick’in Dini Çoğulculuk Hipotezlerinin Değerlendirilmesi’, İLTED, Erzurum 2016/2, S. 46, s. 270

²⁰⁷ Latif Tokat, ‘Dini Çoğulculuk Hangi Açıdan Mümkündür?’, Milet ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi, C. 4, S.2, 2007, s.50

²⁰⁸ Recep Kılıç, ‘Din! Çoğulculuk mu, Dinde Çoğulculuk mu?’, Dini Araştırmalar, Ankara, S.19. s. 13

Dışlayıcılık, kapsayıcılık ve çoğulculuk olarak nitelenen bu tutumlar dini çeşitlilik problemi karşısında sunulan çözüm önerileridir. Sunulan bu kavramsallaştırmada dışlayıcılık ve kapsayıcılık çoğulculuğa göre daha köklü tutumlardır. Kavramsallaştırmanın oluşturulduğu Batı dünyasında 19. yüzyıla kadar Hıristiyanlık kendisinin dışındaki dinlerin hakikati barındırmadığını ve kurtuluşun ancak Hıristiyanlıkla mümkün olduğunu dile getirmekteydi. Kilise dışında bir kurtuluşun imkansızlığına vurgu yapan bu inanç 20. yüzyılın başlarından itibaren özellikle II. Vatikan Konsili sayesinde değişmeye başlamıştır. Konsil sonrasında kendisinin dışındaki farklı dinlerin de hakikati barındırabileceği ve kurtuluşa erdireceği meseleleri tartışmaya dahil edilmiştir. Bu tartışmalarda dışlayıcı tutumdan farklı olarak bu ihtimali kabul eden tutum kapsayıcılık olarak karşımıza çıkmaktadır. Dini çoğulculuk ise bu iki tutuma karşı bir reaksiyon olarak ortaya çıkmıştır.²⁰⁹

İslam da dahil olmak üzere bu durum tüm dinleri yakından ilgilendirmektedir. Bundan dolayı Katolik Kilisesi 1960'lı yıllarda dinler arası diyalog sürecini başlatarak başta Hristiyanlık olmak üzere, diğer dinlerin doğruluk ve hakikat derecesini araştırmaya başlamıştır. Ayrıca farklı inanca mensup kişilerin bir arada nasıl yaşayacaklarına dair problem gündeme gelmiştir.²¹⁰

Dinî çoğulculuk tartışmaları her ne kadar Hıristiyan dünyasında ortaya çıkmış olsa da, aslında bu problem, yalnızca Hristiyan dünyasına ait bir problem değildir. Bilakis küresel düzeydeki bütün din mensupları bu sorunla karşı karşıya gelmektedir. Günümüzde ulaşım ve kitle iletişim araçlarının sayesinde yeryüzündeki hiçbir bölgenin diğer bölgelerden yalıtılamayacağı göz önünde bulundurulursa, bu tartışmaların yalnızca Hristiyanlıkla sınırlı kalmayacağını daha iyi anlamaktayız. İslam dünyasından örnek verecek olursak Seyyid Hüseyin Nasr ve Frithjof Schuon gibi gelenekselci ekole mensup olan Müslüman düşünürlerin dini

---

²⁰⁹ Mehmet Şükrü Özkan, 'W. C. Smith ve J. Hick'in Dini Çoğulculuk Hipotezlerinin Değerlendirilmesi', İLTED, Erzurum 2016/2, S. 46, s. 270

²¹⁰ Mustafa Köylü, 'Çağdaş Bir Din Eğitimi Teorisi Olarak Çoğulcu Din Eğitimi Modeli: Batı Örneği', Dini Araştırmalar, 6 (17), 2003, s.242

çeşitlilik problemine karşı dini çoğulculuk tutumunu seçmiş olduğunu görmekteyiz.²¹¹

Seyyid Hüseyin Nasr çoğulculuk konusunda İbn Arabi'nin fikirlerinden etkilenmiştir. Nasr dini çoğulculuk konusunu açıklarken Schuon'un "izafi mutlak" kavramından istifade etmektedir. Buna göre mutlak kendi zatında mutlak olandır ve bunun dışındaki her şey nispette mutlak olmamaktadır. Mutlak olanın dinler için kutsal kitaplarda tezahürleri bulunmaktadır. Buna izafi mutlak denir. Kuran'da geçen ilahi kanunlar Müslümanlar için mutlak kabul edilirken, Hıristiyanlar için bunun hiçbir önemi yoktur. Eğer ki Yahudi ve Hristiyanlara gönderilen izafi mutlak Allah ise bizatihi Mutlak'tır.²¹²

İbn Arabi ve Mevlana'nın İslam dışındaki dinler hakkındaki düşüncelerinin çoğulculuğa işaret ettiğini görmekteyiz. İbn Arabi her yerde hazır ve nazır olan her şeye kadir olan Tanrı'nın, bir tek akideyle sınırlı olamayacağını düşünmekte ve bu düşüncesini 'Her nereye dönerseniz dönün, Allah'ın yüzü oradadır.'(Kur'an, 2:115) ayetine dayandırmaktadır.²¹³

İbn-Arabi'nin bir şiirinde bulunan "Zaman zaman Musa'nın şeriatine inanırım da, Yahudi'nin yolunu kabul ederim. Gâh, kendimi İsa'nın şeraitine inanmış ve kilisede ibadet eder bulurum, Gâh Muhammed'e inanmış, bulurum da, bu Nebiye sapasağlam sarılırım. Bazen da kendimi öyle bir şeriat içinde görürüm ki, Ashâb'a benzerim. Şia'nın görüşünü benimserim kimi zaman, Eş'ariye mezhebini de kabul ettiğim zamanlar olur." dizeleri de bu konudaki düşüncelerini yansıtmaktadır.²¹⁴

Nasr, dinî uygulamalardaki çeşitlilikten oluşan birliği kabul etmekte fakat tüm dinlerin uygulamalarında benzerlikler olmasına rağmen hepsinin farklı

---

²¹¹ Adnan Aslan, 'Batı Perspektifinde Dini Çoğulculuk Meselesi', İslam Araştırmaları 2, İnsan Yayınları, İstanbul, 1998, s.160

²¹² Adnan, Arslan, 'Din ve Geleneksel Bakış Açısı, Seyyid Hüseyin Nasr ile Bir Mülakat', Bilimname Dergisi, 2003, S.6, s. 45

²¹³ Tülay Demir, 'Dinî Çoğulculuk', Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Yüksek Lisans Programı", Liberal Düşünce, Yıl 18, S.71, 2013, s.43

²¹⁴ Dilâver Güner, "İbn Arabi'de 'Dinlerin Aşkın Birliği' ve 'İbadet Meselesi' Hakkında Bir Değerlendirme", Marife, Yıl 1, S. 3, Konya, 2002, s. 18.

yorumlardan ibaret olduğunu, kendilerine ait doğrular ile yanlışlarının farklı olduğunu ifade etmekte ve hakikatin belli bir tecellisini hakikatin kendisi olarak gören dar görüşlü anlayışı eleştirmektedir.²¹⁵

Doğrudan dinlerle ilgili bir yorumu bulunmamasına rağmen, din-felsefe ilişkisi konusundaki düşüncelerine bakıldığında Farabi’de de çoğulcu düşüncenin izlerine rastlamaktayız. 10. yüzyılda Farabi dini çoğulculuk meselesini siyasal ve epistemolojik olarak temellendirmeye çalışmıştır. Farabi’ye göre insanlık mutluluğa ulaşma amacı için yaratılmıştır ve tüm insanlığın mutluluk için yardımlaştığı kozmopolit bir alem vardır. Farabi, tüm insanlığı alem adını verdiği siyasal bir toplumun çatısı altında toplamak istemiştir. Farabi’nin bu isteği farklı dinlere mensup insanların kendi dinlerini muhafaza ederek aynı siyasi çatı altında toplanabilme imkanının olup olmadığı meselesini gündeme getirmektedir. Tüm insanlığı aynı politik çatı altında birleştirmeyi amaçlayan Farabi bu noktada dinleri, mutluluk ve ilahi selamete ulaştırın çoğul yollar olarak görerek dini çoğulculuğu kabul etmiştir. Aslında dini çoğulculuk Farabi’nin siyasi hedefi gereği kabul etmek zorunda olduğu bir ilkedir ifadesi durumu özetlemektedir.²¹⁶

Batı dünyasına göz attığımızda ise, Spinoza’nın da Farabi’nin çizgisine yakın olduğunu ve din-felsefe ilişkisi konusunda çoğulcu düşünceye imkan tanıyacak düşüncelerinin olduğunu görmekteyiz.²¹⁷

15. yüzyılda kuzey Hindistan’ı incelediğimizde onlarda da çoğulcu bakış açısının hâkim olduğunu görmekteyiz. Sihizmin kurucusu Guru Nanak bu konuda düşüncelerini şu şekilde açıklamıştır: “Hindular yoktur, Müslümanlar da yoktur.

---

²¹⁵ Murat Demirkol, ‘**Seyyid Hüseyin Nasr’a Göre Ezeli Hikmet ve Geleneksel İslam**’, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2010, s. 277

²¹⁶ Farabi, **Fususü’l Medeni**(Siyaset Felsefesine Dair Görüşler), Çev. Hanifi Özcan, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1987, s.145

²¹⁷ Latif Tokat, **Dini Çoğulculuk Hangi Açıdan Mümkündür?** ,Milel ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi, (4) 2, 2007, s.51

Zira Tanrı'ya gerçekten ibadet eden herkes birdir.” Günümüzde Hindistan'ın birçok din mensubuna ev sahipliği yapmasını bununla ilişkilendirebiliriz.²¹⁸

İslam düşünürlerinden olan Gazali dini çoğulculuk meselesini ele alan düşünürlerden biridir. Gazzâlî'nin dini çeşitlilik konusunda öteki dinler bağlamında konuyu ele aldığı tam anlamıyla dini tekelci ve dini kapsayıcı; İslam dini bağlamında konuyu ele aldığı ise kimi zaman dinde tekelci; genel düşüncesi itibariyle ise dinde çoğulcu tutum sergilediğini söyleyebiliriz. O dinî çoğulculuk meselesini Gayrimüslimlerin kurtuluş sorunu olarak ele almaktadır. Ona göre kendi iradesi dışında Hıristiyan bir ailede doğduğu için Hıristiyanlığın inanç sistemine programlanan bir kimsenin, doğal olarak İslam'ı ve Hz. Peygamber'i tanımaması normal bir durumdur ve mazur görülmelidir.²¹⁹

Bununla birlikte Gazali'nin Batı literatüründeki (John Hick'in dini çoğulculuğu) gibi bir dinî çoğulculuk anlayışında olmadığı da ifade edilmelidir. O İslam dini bağlamında dini çoğulculuk değil, dinde çoğulculuk anlayışını benimsemektedir. Dinde çoğulculuk ona dinde birlik ve beraberliği ifade etmektedir. Yani aynı dinî gelenek içerisindeki din mensuplarının bir araya gelerek, belli bir hoşgörü çizgisi içerisinde bir arada bulunabilmelerini ifade etmektedir. Gazali dini çoğulculuk meselesinde İslam merkezli, diğer dinlerin hakikat ve kurtuluş meselesini tartışmaktadır.²²⁰

Dini Çoğulculuk tutumunu savunan Hıristiyan teologlar da, Gazali'nin ilk bahsedilen anlayışına katılmaktadır. İnsanların dinlerini sonradan seçmelerinin çok mümkün olmadığını, Müslüman bir ülkede, Müslüman bir ailede doğan kişinin yüksek ihtimalle Müslüman olacağını ifade etmişlerdir. Aynı durum tüm din mensupları için geçerlidir. Dolayısıyla kendi seçimimize dayanmayan bir dini

---

²¹⁸ Abbas Karaağaçlı, “Pakistan-Hindistan İlişkileri ve Keşmir Meselesi”, 2011, s. 1. Kaynak: http://www.bilgesam.org/tr/index.php?option=com_content&view=article&id=1807:-pakistan-hindistan-likileri-ve-kemirmeselesi&catid=177:analizler-hindistan.

²¹⁹ Adnan Arslan, **Dinî Çoğulculuk Problemine Yeni Bir Yaklaşım**, İslam Araştırmaları Dergisi, 2000, s.19

²²⁰ Süleyman Dünya, **İmam Gazali ve İman-Küfür Sınırı**, Risale Yayınları, İstanbul, 2020, s. 173

tutumun diğerlerinden üstün olduğunu iddia ettiğimiz taktirde doğruluk derecesi tartışılabilir olmaktadır.²²¹

Kanadalı din bilimci Wilfred Cantwell Smith, insanların dinî hayatlarını bütün olarak yaşamaları için dinî çoğulculuk tezinin kabul edilmesi gerektiğini şu sözlerle ifade etmektedir. “Diğer inançların insanları artık bizden uzakta ve kenarda kalmış insanlar olmaktan çıkmıştır. (Bu noktada) biz ne kadar fazla uyanık veya diğer bir deyişle dikkatli olursak, o kadar fazla hayatla iç içe oluruz ve yine aynı fazlalıkta diğer din mensuplarını komşularımız, dostlarımız, mesai arkadaşlarımız, rakiplerimiz olarak görürüz. Konfüçyüsçüler, Budistler, Hindular ve Müslümanlar sadece Birleşmiş Milletler’de değil, cadde ve sokaklarımızda da bizimle beraberdir.”²²²

Görüldüğü gibi dinî çoğulculuk meselesi birçok düşünür ve teolog tarafından ele alınmıştır. Bu konunun günümüzde yoğun bir şekilde araştırılmasının belli nedenleri vardır. Bu nedenlere göz atılacak olursa karşımıza şu hususlar çıkmaktadır.

Bu nedenlerden ilki küreselleşmenin etkisi ve gelişen teknoloji sayesinde farklı inanca mensup kişilerin kültür ve inançlarını birbirlerine taşımalarıdır. Toplumlar eskiden mütevazı dünyalarında sakin bir hayata sahipken küreselleşmenin etkisiyle dünyanın her bir yanında kendilerinden farklı kültürlere, yaşam tarzlarına ve inançlara sahip insanlardan haberdar olma imkânına sahip olunca tek ve bütüncül bir dünya yerine çoğulcu bir dünyada yaşama fikrine sahip olarak farklılıklara açık hale gelmişlerdir.²²³

Dini gelenek ve inançların bilimsel temelde tartışılmaya başlamasıyla teolog ve filozoflar dini çoğulculuk meselesini ele almışlardır. 20. yüzyılın başlarından itibaren yaşanan entelektüel gelişmeler de nedenlerden biridir.

---

²²¹ Mahmut Aydın, **İnançların Gökkuşuğu: Dinsel Çoğulculuk Üzerine Eleştirel Diyaloglar**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2002, s.27

²²² Mahmut Aydın, **İnançların Gökkuşuğu: Dinsel Çoğulculuk Üzerine Eleştirel Diyaloglar**, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2002, s. 20

²²³ Talip Demir, **‘Sosyolojik Perspektiften Postmodernite ve Din İlişisine Yeniden Bakış’**, Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş, 2015, s. 49

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yaşanan göçler sayesinde farklı dinî gelenek ve inançlara mensup olanların Batı ülkelerinde yaşamaya başlaması ve Batı'nın hakikat anlayışında değişikliklerin oluşmaya başlaması da dini çoğulculuk meselesinin yoğun bir şekilde ele alınmasının nedenlerindedir.²²⁴

Dini çeşitlilik meselesi karşısında en doğru çözüm yolunun dini çoğulculuk olduğunu düşünen filozoflardan John Hick bu konuda dinin mahiyetine yönelik geniş bir bakış açısından yararlanarak fikirlerini ifade etmektedir. Hick dini çoğulculuğun en doğru ve makul çözüm yolu olduğu tezini evrenin dini yönden müphem olmasından, dini bilginin de dini tecrübeye dayanmasından yola çıkarak temellendirmektedir. Evrenin dini açıdan müphem olması; dini inançların doğruluğunun rasyonel bir şekilde ispat edilememesi kutsalın inkarına ya da elimizdeki verilerin farklı şekillerde yoruma imkân vermesinden kaynaklanmaktadır. Durum böyle olunca dini inançlar ancak dini tecrübelerle açıklanabilmektedir. Ancak dinler tarihine göz attığımızda dini tecrübelerin farklı dinlere dayanmakta olduğunu görmekteyiz. Hiçbir dini diğerlerinden üstün tutacak bir gerekçeye sahip olmadığımız için dini çoğulculuk tezini değerlendirmek durumundayız.²²⁵

Evrenin dini açıdan müphem olması dini öğretilerin ne kabulünün ne de inkarının rasyonel olarak ispatının mümkün olması durumudur. Evren hem tabiatçı teorilere hem de dini öğretilere uyacak şekilde tecrübe edilmeye açıktır. Nitekim günümüzde evren hem ateist anlayışı hem teist anlayışı hem de dini öğretileri destekleyecek şekilde yorumlanabilmektedir.²²⁶

Dini çoğulculuk meselesi ilk bakışta barışçıl, ideal ve özgürlükçü bir toplum düzenine işaret ediyor gibi görünse de, birtakım olumsuzlukları bünyesinde barındırmaktadır. Nasıl ki modernleşme sonucunda sorunlar meydana gelmişse çoğulcu yapı içerisinde de bazı problemler meydana gelmiştir. Bundan dolayı

²²⁴ Tülay Demir, 'Dinî Çoğulculuk', Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Yüksek Lisans Programı", Liberal Düşünce, Yıl 18, S.71, 2013, s.44

²²⁵ Rahim Acar, 'John Hick'in Dinî Çoğulculuğunun Din-Karşıtı Tazammunları', Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 2010/I-II, C. 1, S. 1-2, s.38

²²⁶ John Hick, *An Interpretation of Religion London: Macmillan and New Haven, CT: Yale University Press, 1989, s.111*

sosyal bilimcilerden bazıları dini çoğulculuk olgusuna temkinli yaklaşmaktadır. Berger'in bu konudaki düşüncelerine örnek gösterilecek olursa, ona göre çoğulculuk insanlarda şüpheciliği arttıracak, kapalılık yerine kurala dayalı bir açıklık anlayışı getirecektir.²²⁷ Berger, ortaklaşa paylaşılan kültür, inanç ve değerlerin toplumsal bütünlüğü koruma fonksiyonuna işaret ederek, dini çoğulculuğu toplumsal bütünlüğe karşı ciddi bir tehdit olarak görmektedir. Aynı zamanda yeni dini hareketler ve cemaatlerin yayılmaya başlaması, toplumda çatışmalara neden olup kurumsal dinin, toplumsal dayanışmaya olan katkılarının azalmasına neden olmaktadır.²²⁸

Hamilton, *The Sociology of Religion: Theoretical and Comparative Perspectives* adlı eserinde, dini çoğulculuk ile sekülerleşme arasındaki ilişkiye dikkat çekmektedir. Hamilton dini çoğulculuğun dinin gelişiminde bulunmasından ziyade, sekülerleşmeyi geliştirdiğini ifade etmiştir. O dini çoğulculuğu, sekülerleşme sürecinin belli kısmına nüfuz eden ve bu sürecin önemli bir tarafını meydana getiren bir olgu olarak görmektedir. Dini çoğulculuğun hem rasyonelleşme eğiliminin yayılmasında hem de dinden bağımsız olarak topluma rehberlik etme noktasında etkileri mevcuttur. İki dini gelenek arasında seçim yapabilme imkanının olduğu, dinlerin birbirleriyle rekabet halinde olduğu bir ortamda, dini otorite gücünü kaybedebilmektedir. Kişilerin istediği dini seçebildiği çoğulcu bir dünya, aynı zamanda dinlerden hiçbirini seçemediği bir ortamı da meydana getirmektedir.²²⁹

3.1.2. Fundamentalizm (Köktendincilik)

Kökeni Latince'den gelen 'fundament' kelimesinden türetilen fundamentalizm çoğu zaman yakın bir anlama sahip olduğu düşünülen 'gelenekçilik' (tradionalism), 'muhafazakârlık' (conservatism) ve 'ortodoksluk' (ortodoxy) gibi kavramlarla tanımlansa da sözlükte "temel", "esas", "kurucu fikir "

²²⁷Peter Berger, 'Dinin Krizinden Sekülerizmin Krizine', Der. A. Köse, *Ufuk Yayınları, Sekülerizm Sorgulanıyor*, İstanbul, 2002, s.86

²²⁸Hüseyin Ezber Bodur, '*Küreselleşmenin Dini Boyutu ve Türk Toplumunu Üzerindeki Yansımalarının Bir Değerlendirmesi*', *Dini Araştırmalar*, 6 (17), 2004, s. 16

²²⁹ Malcolm Hamilton, *Sociology of Religion: Theoretical and Comparative Perspectives*, , Routledge, London, 2001, s. 197

anlamlarına gelmektedir. Kökencilik, dincilik, temelcilik gibi Türkçe karşılıkları vardır fakat genelde ‘köktencilik’ kelimesi kullanılmaktadır. Fundamentalizm başka alanlarda da kullanılmakla birlikte, daha çok dinî fundamentalizm (köktendincilik) ön plana çıkmaktadır.²³⁰

Köktendincilik olarak adlandırılan kavram dinin temellerine, vahyedilen ilk metinlere dönüşü esas alan ve geleneksel din anlayışını yeniden şekillendirmeye çalışan bir din anlayışı sunmaktadır. Bundan dolayı modern ve liberal din yorumları, sekülerizm, entelektüel dindarlığa karşı bir duruş sergileyerek aşırı muhafazakar bir din anlayışı karşımıza çıkarmaktadır.²³¹

Fundamentalizm kavramı ilk kez C. L. Laws tarafından Hristiyan geleneğinde İncil’e karşı yapılan eleştiriler ile evrimci kuramlara; İncil’deki yaratılış hikayesine uymadığı için tepki göstererek; İncil’i nihaî otorite olarak gören aşırı muhafazakâr Protestan ekolleri ifade etmek için kullanılmıştır. 20. yüzyılda ABD’deki kiliselerin geneli fundamentalist ve modernistler olarak iki kısma bölünmüştür.²³²

Görüldüğü üzere fundamentalizm ilk başta teolojik olarak İncil’in ilk ve orjinal halinin esas alınması ve yeniden yorumlanarak oluşturulan versiyonlarının Hristiyanlığın esaslarını bozduğuna vurgu yapan dini kaideleri ifade etmek için kullanılmıştır. Fundamentalizmin tamamen teolojik alanda ortaya çıkan bu anlamı ilk başta Protestanlıkla sınırlı iken daha sonraları genel bir teolojik anlama karşılık gelmeye başlamıştır. Kavram 1990’larda artık teolojik anlam haricinde de kullanılan sosyo-kültürel, ideolojik ve siyasal bir fenomen haline gelmiştir. Daha sonraları fundamentalizm kelimesi herhangi bir ideoloji, din ve fikri sorgulamaksızın dogmatik olarak inanma ve inancını kendinden olmayanlara

---

²³⁰ Mehmet Yanmış, ‘**Fundamentalizm Korkusunun Müslüman Toplumlara Etkileri Üzerine Bir Değerlendirme**’, Academia , Dicle Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, s.1

²³¹Mehmet Ali Kirman, ‘**Sekülerleme Perspektifinden Dinî Fundamentalizm** Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C.1, 2008, s.276

²³² Mehmet Ali Kirman, **Din Sosyolojisi Terimleri Sözlüğü**, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2004

dayatma anlamlarına gelmeye başlamış ve bu yeni tanımıyla dinsel veya ideolojik fanatizm kavramları birbirinin yerine kullanılmaya başlamıştır.²³³

1995 yılına geldiğimizde kelimenin anlamı yine Hristiyanlıkla sınırlı olarak açıklanırken ikinci bir anlam daha eklenerek herhangi bir dinin temel öğretilerine sıkı biçimde takip etme şeklinde genişletilmiştir.²³⁴

1974'te hazırlanan Redhouse İngilizce-Türkçe Sözlük'te Fundamentalizm terimi "Kitab-ı Mukaddes'i harfi harfine tefsir etme ve aşırı tutuculuk" şeklinde açıklanmıştır.²³⁵

Günümüzde fundamentalizm kavramı Hristiyanlıktaki Pentekostal²³⁶ veya Evanjelik hareketler için, Yahudilerde Ultra-Ortodoks Yahudilik için, İslam'da ise ihyacı gruplar için kullanılmaktadır.²³⁷

İslam dünyasından Arap Yarımadası ve İslam Dünyası'nı özüne döndürmek isteyen, kendisini radikal reformist olarak tanımlayan Muhammed b. Abdülvehhab'ı örnek verebiliriz. Abdülvehhab İslam kaynakları araştırmalarına dayanarak Müslümanların genelini dini yaşayış bakımından İslam kaynağından uzaklaştıklarını ve sözde Müslüman olduklarını düşünmektedir. İslam'ın özüne uymayan her türlü bid'at ve uygulamaların temizlemesi ve her türlü düşüncenin İslam öğretilerine harfiyyen uyularak anlaşılması gerektiğini ifade etmektedir. Kendi öğretisi haricindekilere katlanamayan dini anlayışa bu şekilde bir de Sıfır-Hoşgörü politikası eklemiştir.²³⁸

"Popüler sterotipe göre fundamentalizm sosyolojik olarak çağ-dışı değerlerle ve küçük klan toplumunun dar kurallarına sadık kalmayla ilişkilendirilmiş; kültürel olarak entelektüel olmayan bir hoşgörüsüzlük içinde

²³³ Murat Beyazyüz- F. Sevinç Göral Alkan-Erol Göka, 'Fundamentalizmin Psikolojisi', Avrasya Dosyası, C. 13, S. 3, 2007, s.356

²³⁴ Oxford Advanced Learner's Dictionary, New York, Oxford University Press, 1995, s. 655

²³⁵ Redhouse İngilizce Türkçe Sözlük, İstanbul, Redhouse Press, 2012, s.510

²³⁶ Pentekostalizm: Pentekostalizm, Amerika'da 20. yüzyılda ortaya çıkan dini bir hareket olup Kutsal Ruh vaftizi ve Ruhsal Bağışlara önem vermektedir. Pentekostalizmin temel ilke ve unsurları 19. yüzyıl Amerikasının dini anlayışında etkileri olan uyanış hareketleri içinde oluşmaya başlamıştır.

²³⁷ Darren Lehmann, 'Fundamentalism and Globalism', Third World Quarterly, 19 (4), 1998, s. 617

²³⁸ Marshall Hodgson, İslam'ın Serüveni, Çev. Berkay Ersöz, Phoenix Yayınları, C.2, 2018, s.160

tanımlanmış; entelektüel olarak tarih bilincinin kaybedilmesi ve eleştirel düşünceyi terk etmekle karakterize edilmiş ve teolojik olarak da, literalizm, primitivizm²³⁹, katı-kuralcılıkla özdeşleştirilmiştir. Bazen de o, negatif bir tepki (modernizm karşıtı) ve kültürel bir gerilik olarak betimlenmiştir.”²⁴⁰

Ernest Gellner, postmodernizmi fikir ve inançların hepsinin evrenselcilik ihtimali olmayan öznel yönelimlerden ibaret bir hipergörecelilik olduğunu ve bu hipergöreceli postmodernistler ile fundamentalistlerin bir arada bulunmasının şaşırılacak bir durum olmadığını vurgulamaktadır. Nitekim bunlar nihayetinde birbirine zıt oluşumlardır. İnsanların fundamentalizme yönelme sebepleri kendilerinin sahip olduğu hakikatlerin postmodernistler tarafından görecelilik ilkesiyle hakikat değerini yitirme olasılığıyla karşı karşıya kalmalarıdır. Zira insanın doğasında inandığı hakikatin tek ve değişmez olduğuna dair bir inanç bulunmaktadır.²⁴¹

3.1.3. YENİ DİNDARLIK BİÇİMLERİ

Dindarlık, din sosyolojisi dalında en çok araştırılan konulardan biri olarak toplumdan topluma hatta dönemden döneme bile değişikliğe uğramaktadır. Hatta aynı dini geleneklerin zamanla tüm sürekliliğine rağmen sosyal değişimden etkilendiklerini görmekteyiz. Bu nedenle din sosyologları, konuyla ilgili birçok tipolojiler geliştirmişlerdir.²⁴²

20. yüzyılda yaşanan kitle iletişim teknolojisindeki gelişmeler toplumsal hayatta önemli değişimlere neden olmuştur. Bu değişimler tüm sosyal hayatı etkisi altına alarak bireylerin günlük yaşamlarında dahi hissedilir olmaya başlamıştır. Bunlardan dini kurum ve pratikler de nasibini almış ve inanç ile ibadetler

²³⁹ Primitivizm: İkelcilik olarak da adlandırılan primitivizm, gerek insanlık tarihinin ilk dönemlerinin gerek ise ilkel insanlar arasındaki yaşamın çok daha iyi, dürüst ve etik olduğunu savunan bir inanç akımı olup bu akıma göre uygarlığın gelişmesi ve ilerlemesiyle bu değerler de etkisini yitirmeye başlamıştır.

²⁴⁰ Temel Yeşilyurt, ‘İslam İman ve Fundamentalizm’, Fırat Ü. İlahiyat Fakültesi, Kelam Araştırmaları, (2)2, 2004, s.83

²⁴¹ Yasin Aktay, ‘Postmodern Dünyada Din: Bir Anlatı mı Tanrı’nın İntikamı mı?’ Din Sosyolojisi, Vadi Yayınları, Zirve Ofset Ankara, 1998, s. 305

²⁴² Ünver Günay, **Dindarlığın Sosyolojisi, Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi**, Ed.Ü. Günay-C. Çelik, Karahan Kitabevi, Adana, 2006, s. 22

noktasında değişimler gözlenmiştir. Yeni dindarlık biçimleri olarak adlandırılan bu değişim ve dönüşüm, postmodern söylemin yaygınlık kazanmasıyla birlikte ortaya çıkmıştır.²⁴³

“Geleneksel kültür temelini zayıfladığı modern toplumlarda geleneksel dindarlığın rolü azalmış yeni dinsel formlarla karşılaşmıştır. Modernleşme sürecinde yaşanan hızlı değişim aşırı rasyonelleşme, bireyselleşme ve güvensizlik durumları toplumsal yapıdaki inanç boşluğu ile birlikte bir anlam krizi ve toplumsal anomiyeye dönüşebilmekte bu da birtakım mistik büyüsel nitelikli yeni ve sözde dini hareketler ortaya çıkarmaktadır. Bunun yanı sıra popüler kültürle gelen ve hemen her şeyi iletişim araçlarıyla tüketime yönelten enformatik kültür de bu tarz inanışları ilgi alanına sokabilmektedir.”²⁴⁴

Küreselleşme ile birlikte bir taraftan belirli söylemler küreselleşirken, diğer taraftan günümüz alt - yerel dinsel ve kültürel söylemleri kendilerini ifade edebilmek için sosyo kültürel bir zemine sahip olmuşlardır. Günümüzün hakim globalizmi geleneksel dinlere ve yerel kültürlere meydan okumasına rağmen Robertson’un da ifade ettiği gibi, bize aynılık (homojenlik) ile farklılığın (heterojenlik) bir arada var olduğu bir dünyada yaşıyor olduğumuzu tamamen kabul ettiğimiz sürece geleneksel dinlerin ve kültürlerin geleceğinin parlak olacağına da sinyallerini vermektedir. Zira heterojenlik boyutuyla küreselleşme, geleneksel dinlerin ve yerel kültürlerin kendilerini ifade edebilmelerine imkân tanımaktadır. Bu bakımdan Amerika ve Avrupa’da yaygınlaşan yoga, meditasyon gibi Uzakdoğu’nun otantik kültürleri, Amerika’da ortaya çıkan Yeni Hristiyan Sağı, Latin Amerika Kurtuluş Teolojisi, İran İslam Devrimi, İsrail’deki Yeni Dini Siyonizm ve Moonculuk gibi zikredilecek pek çok dinsel hareket, küresel

---

²⁴³ Talip Demir, ‘**Sosyolojik Perspektiften Postmodernite ve Din İlişisine Yeniden Bakış**’, Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş, 2015, s.58

²⁴⁴ Mustafa Arslan, ‘**Değişim Sürecinde Yeni Dindarlık Formları: “Yeni Çağ” İnanışları Örneği**’, 5. Ulusal Kongre Merkezi Bildirisi, 2006, s.9

toplumda dinin ve yerel kültürlerin geleceğini belirlemede kullanılabilir önemli materyaller konumundadır.²⁴⁵

Görüldüğü üzere postmodern süreç birbirinden farklı inanç ve düşünce sistemlerini içinde barındıran eklektik bir sisteme sahiptir. Bundan dolayı yeniçağ “sözde din, derme çatma din, ruhsal süpermarket “gibi ifadelerle anılmaktadır. Fakat bu eklektik yönüne rağmen farklı unsurların kendi içerisinde anlam bütünlüğü vardır. Yani Yeni Çağ, farklı unsurları kutsal bir inanç sistemine yerleştiren holistik (bütüncül) bir sisteme sahiptir.²⁴⁶

Postmodern söylemle birlikte gelişen bu atmosfer günümüz dünyasının artık Aristo'nun “ya o ya bu” mantığına göre değil, Buda'nın “hem o hem bu” mantığına göre biçim alan bir yapısının olduğunu göstermektedir. Hem felsefi alanda hem de günlük yaşamda keskin sınırların ortadan kalkması ve birbirine zıt inanç ile düşünce sistemlerinin bir arada var olabilmeleri artık siyah beyaz bir dünyadan gri bir dünyaya geçildiğinin bir göstergesidir.²⁴⁷

Siyah beyaz bir dünya benzetmesinin yapıldığı bu örnekte aslında modern dünyanın keskin görüşleri eleştirilmektedir. Burada bir düşünce sisteminin direkt olarak yanlış ya da doğru sayılmasına neden olan kesin çizgi ve ayrımlara bir itiraz vardır. Postmodernizmin hipergörecelik özelliği tam da bu noktada ayrımları buharlaştırmaktadır. Keskin çizgi ve ayrımların ortadan kalkması her düşüncenin imkân dahilinde olabilirlikler dünyasını oluşturmaktadır. Postmodern bir ifadeyle “ne olsa gider” düşüncesi ön plana çıkmaktadır. Bu düşünce postmodern toplumlarda birtakım uç noktalar arasında seçim yapmak yerine birbirine eklenmiş bir çeşit ‘alaşım dindarlığı’ oluşturmuştur.²⁴⁸

Dindarlığın büründüğü bu yeni şekil, özellikle son yirmi yılda daha çok gündeme gelmiştir. Meseleyi örneklendirecek olursak 1980'lerde pop konserine

²⁴⁵ Yakup Coştu, ‘Homojenlik ve Heterojenlik Arasında Küreselleşme Din İlişkisi’, İslamiyat 6, S.2, 2006, s.67

²⁴⁶ Mustafa Arslan, ‘Değişim Sürecinde Yeni Dindarlık Formları: “Yeni Çağ” İnanışları Örneği’, 5. Ulusal Kongre Merkezi Bildirisi, 2006, s.16

²⁴⁷ Alev Alatlı, **Akıl Yolu Da Bir Değildir**, Destek Yayınları, Ankara, 2009, s. 169

²⁴⁸ Mustafa Tekin, ‘Türkiye Toplumunun Dinî Hayatında Postmodern Tezahürler’, İstanbul Üniversitesi İFD, (25), 2011, s.19

katılan türbanlı kız görüntüsünü hayal bile edilemezken artık bu tür konserlerde yer alan türbanlı kızların varlığı bile günümüz dindarlığının kabuk değiştirdiğine yönelik bir örnektir.²⁴⁹ Yine muhafazakâr girişimcilere ait olan lüks otellerin kendilerine resmi ve laik alana karşılık gelmeyen alternatif bir alan yaratmaya çalışarak yeni dindar orta sınıfın oluşumuna önder olmaları da bu değişime örnek verilebilir. Nitekim bu oteller müşterilerine İslami kurallara uygun bir yaz tatili sunarak; namaz saatlerine riayet edilerek bar kısımlarında alkollü içecekler barındırmayarak beş yıldızlı bir otelde ‘diğerleri’ gibi tatil yapabilecekleri ortamı sunmaktadır. Aynı şekilde mahremiyete dikkat edilerek kadın erkek ayrı plajlar ve yüzme havuzları imkanını sunmaktadır.²⁵⁰

Bu tür mekânların açılması dinin çağdaş yaşama uyum sağlayabileceğini kanıtlamak, dindar olmayan kesimleri İslam’a ısındırmak açısından olumlu olabileceği düşünülmektedir. Bu şekilde belli bir refah düzeyini yakalamış müslümanların ‘dünyanın imkanlarından’ yararlanmalarını sağlamak için toplumsal şartların ve ekonomik gereksinimlerin yeniden biçimlendiğini görmekteyiz. Yine 1990’ların sonu ve 2000’li yılların başında ‘İslami pop’ türündeki müziğin ortaya çıkması, iç çamaşırı defileleriyle tesettür defileleri arasında mekik dokuyan mankenler, güzellik salonlarında türbanlılara özel bir bölümün kataloglara eklenmesi ve haşema adlı tesettür mayolarının ortaya çıkması durumu açıklayan örneklerdir.²⁵¹

Dindarlığın şekil değiştirdiği bu yeni formlar daha çok örnekendirilecek olursa sanatçı, manken, sporcu ve elit zümreden kabul edilen, herkes tarafından tanınan insanların umre ve hac ziyaretleriyle ön plana çıkmaları, inançlar arası evliliklerin artması, ibadetlerin günlük yaşamda çok önemsenmediği halde dini gecelerde yakınlarla mesajlar atılıp aranması gibi örnekler toplumun muhafazakâr kesiminin dini yönünün kamusal alana seküler bir şekilde yansımalarını gösteren tutumlardır. Bundan hareketle, Türkiye’nin sosyo-kültürel değişim sürecinde dini

²⁴⁹ Ali Köse, **Enteller Aleykümselam Der Mi?**, İz Yayınları, İstanbul, 2013, s.13

²⁵⁰ Mücahit Bilici, “İslam’ın Bronzlaşan Yüzü: Caprice Hotel Örnek Olayı”, İslam’ın Yeni Kamusal Yüzleri, Ed. Nilüfer Göle, İstanbul, 2013, s.217

²⁵¹ Tayfun Atay, **Din Hayattan Çıkar**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 80

değerlerle seküler değerler arasında yakınlaşma eğiliminin olduğunu söyleyebiliriz.²⁵²

Yine aynı şekilde müzik aletleri ve oynamanın caiz görülmediği dindar toplumlarda ilahili müzik gruplarını ortaya çıkararak nişan ve düğünlerini organize ederek bir ara form inşa etmişlerdir. Böylesi bir tablo hiçbir şeyin saf halinin kalmadığı postmodern bir dönemde olduğumuzun göstergesidir.²⁵³

---

²⁵² Mehmet Ali Kirman-Bülent Baloğlu, “**New Forms of Religiosity Within Secularization Process in Modern Turkey**”, World Journal of Islamic History and Civilization, 3, 2012, s.159

²⁵³ Talip Demir, ‘**Sosyolojik Perspektiften Postmodernite ve Din İlişisine Yeniden Bakış**’, Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş, 2015, s.60

SONUÇ VE TARTIŞMA

Toplumsal hayatta birkaç yüzyıl öncesinde başlayan günümüze kadar devam eden bazı değişim ve dönüşümlere şahit olmaktadır. Aydınlanma düşüncesiyle başlayan bu süreç, sanayi devrimi ve bilimsel alandaki gelişmeler sayesinde giderek sosyal alanların tümünü etkisi altına almaya başlamıştır. ‘Modernleşme’ kavramıyla ifade edilen bu dönemde; geleneksel topluma ait yaşam biçimi, değerleri, inançları sorgulanmaya başlayarak bunların yerine bilim ve akıl konulmaya çalışılmıştır. Bilim ve aklın rehberliğinde ilerleme kaydeden toplumların bu sayede asırlar süren karanlık uykusundan uyanacağı daha refah ve huzurlu bir yaşam süreceği öngörülmüştür.

Fakat 20. yüzyılda yaşanan savaşlar, soykırımlar, ekonomik krizlere bakıldığı zaman modernitenin vaat ettiği ortamı sağlamadığı ve öngörülerinin gerçekleşmediği görülmektedir. Bu nedenle moderniteye ve onun öngörülerine karşı eleştirel tutumlar gelişmeye başlamıştır. Bu eleştirilerden en çok öne çıkan ilk olarak mimari, sanat ve felsefede alanlarında ortaya çıkarak sosyal bilimlerde başat meselelerden biri olmayı başaran postmodernitedir.

Postmodernite tüm totaliter düşünce sistemlerini meta anlatı olarak değerlendirerek bu anlatıların artık işe yaramayacağı yeni bir döneme girildiği iddialarıyla gündeme gelmiştir. Modernitenin tüm argümanlarına karşı bir duruş sergileyerek ona alternatif olarak ortaya çıkan postmodernitenin yeni bir dönem mi yoksa modernitenin devamı niteliğinde bir süreç mi olduğu noktası da hala net bir cevabı olmayan sorulardandır. Bu mesele modernitenin parametreleri açısından bakılarak cevaplanırsa, postmodernitenin modernden bir kopuş olmadığı nihayetinde parametrelerinin (kapitalizm, ulus devlet, kentleşme, pozitivizm vs.) hala varlığını sürdürdüğü ancak tarihsel seyrinde bir kırılma yaşandığı sonucuna ulaşılmaktadır. Bu kırılma moderniteden tamamen bağımsız olmasa bile, yine de modern sonrası bir döneme girildiğinin işareti olarak görülmektedir.

Bir başka açıdan bakıldığında günümüz toplumlarının bütünüyle postmodern olarak nitelenmesi için yeteri kadar göstergenin olmadığını

söyleyebiliriz. Nitekim postmodernite henüz tanımını noktasında bile netliğe ulaşılmayan bir meseledir. Sosyal değişimler birbirinden farklı birçok faktörün bir araya gelmesiyle oluşan süreçler olduğundan dolayı birtakım dönüşümlerin daha iyi anlamlandırılabilmesi için üzerinden uzun zamanın geçmesi gerekmektedir. Henüz bazı toplumların bile modernleşme sürecini tamamlamadığı göz önünde bulundurulursa postmodern döneme geçildiği konusunun netlik kazanmak için zamana ihtiyacı olduğu söylenebilir.

İnsanlık tarihi boyunca zaman zaman değişikliğe uğrasa da her daim var olan din olgusu insan hayatının her alanına nüfuz etmiş ve insanların davranışlarına, yaşam tarzlarına yansımıştır. Birçok toplum din ile birlikte kültürel ve sosyal alanlarda da değişime ayak uydurmaya başlamıştır.

Yalnızca din insanı etkilemekle kalmamış insanların bireysel yaklaşımları da dini yapılarda değişikliğe neden olmuştur. Halk dindarlığı, popüler din, yeni dini hareketler, dinde çoğulculuk, köktendincilik vb. tanımlar din olgusunda ve dine yaklaşım meselesinde meydana gelen değişimlerden ortaya çıkan kavramlardır.

Asıl konumuz olan postmodernite ve din meselesine gelirse, ilk bakışta modernitenin dine olan dışlayıcı tavrı göz önünde bulundurulursa postmodernitenin dine daha ılımlı bir yaklaşımının olduğu düşünülmektedir. Moderniteye şiddetle karşı çıkan bazı kesimlerin konu postmodernite olunca aynı tepkiyi göstermeme nedenlerinden biri de postmodernitenin dini canlandırarak, kutsala yeniden dönüşü sağladığı düşüncesidir.

Fakat postmodernitenin meta anlatı olarak kabul ettiği totaliter yaklaşımlara dini de dahil ettiği göz önünde bulundurulursa, kutsala yeniden dönüş düşüncesinin sosyal gerçekliği yansıtmadığını görmekteyiz. Postmodern söylem aslında sanıldığı gibi genel olarak din kurumuna değil, insanların hayatına anlam katan kültürel bir fenomen olan dine yeşil ışık yakmaktadır. Dolayısıyla postmodernizmin sanılanın aksine kutsala yeniden dönüşe ya da dinin sekülerleşme karşısında kaybettiği önemi yeniden kazanmasını sağlayacak bir potansiyele sahip olmadığı söylenebilir. Hatta postmodernizmin meydana getirdiği en önemli değişimlerden biri olan tüketim

toplumunun dinin yapısında da metalaşmaya neden olduğu göz önünde bulundurulursa, dinin ve dini pratiklerin yapısal anlamda aşınmaya maruz kaldığı, kültür endüstrisinin bir parçası olarak meta özelliği kazandığını söyleyebiliriz.

Postmodern söylem birbirine zıt unsurların bir araya getirilmesine imkan sağlayan eklektik yapıya sahip olduğundan, bu yapı din ve dindarlık şekillerinde farklılaşmaya neden olmuştur. Bireyselleşmeyle ön plana çıkan yeni dindarlık modelleri hem çağın gereklerine ayak uydurup hem de dini hassasiyetlerini sürdürme amacı taşımaktadır.

Bu sayede modern söylemle birlikte tarih sahnesinden silineceği iddia edilen dinin, postmodern dönemde kabuk değiştirerek farklı bir tarzda güncellenerek devamlılığı, gücü ve öneminin devam ettiğini söyleyebiliriz.

Postmodernizmin dine yönelik en büyük darbesi görecelilik ilkesine dayanan hakikat anlayışındadır. Her şeyi görecelileştiren postmodernizm parçalanmışlığa yol açarak hakikatin tek ve mutlak olduğunu ileri süren dinler açısından olumsuz bir etki yaratmıştır. Dinler iddia ettikleri hakikat anlayışlarının mutlak olduğunu ifade etmezlerse ikna edici olamazlar. Bu nedenle postmodernizmin görelilik anlayışı dinsel olan hakikate sınırlama getirmiştir diyebiliriz.

Görelilik ilkesine dayanan postmodern söylem moderniteden farklı olarak bireysel farklılıklara açıktır ve ayrı dünya görüşlerinin aynı ortamda yaşamasına imkân sağlamaktadır. Dini çoğulculuk kavramı bu noktada farklı din mensuplarının birbirlerinin inancına saygı duyarak birbirleri üzerinde hakimiyet kurmaya çalışmadan bir arada yaşayabildikleri bir ortamı ifade etmektedir.

Postmodernitenin gerek tanımı konusunda gerek ise modernitenin devamı mı yoksa ondan kopuşu mu ifade ettiği noktasında dahi henüz görüş birliğine varılamaması göz önüne alınırsa, postmodernitenin daha iyi anlamlandırılması ve dinle etkileşimlerinin daha iyi değerlendirilebilmesi, daha net ifadelerle anlatılabilmesi için belki de üzerinden uzun yıllar geçmesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- ABAZİ, Eyüp, Postmodernizm ve Din, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 2003
- ACAR, Rahim, John Hick'in Dinî Çoğulculuğunun Din-Karşıtı Tazammunları, Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2010
- ADAMS, D.J., Postmodernizmin Teolojik Anlamı, Çev. Temel Yeşilyurt, Fırat Üniversitesi İFD, S.4, 1999
- AKAY, Ali, Postmodern Görüntü, Bağlam Yayıncılık, Ankara, 2002
- AKÇA, Gürsoy, Modernden Postmodern Kültür ve Kimlik, Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Sayı 15, 2005
- AKGÜL, Mehmet, Medya ve Din: Radyo İletişimi ve Gözyaşı FM Örneği", Türk İslam Medeniyeti Akademik Araştırmalar Dergisi, Konya, Sayı.6, 2008
- AKGÜL, Mehmet, Modernlik- Modernleşme, Postmodernlik, Sekülerleşme ve Din, Din Sosyolojisi El Kitabı, Ankara, 2012
- AKSOY, Abdülkadir, Geleneksel Devletten Modern Devlete: Sanayi Devrimi Ve Kamu Yönetimi Düşüncesinde Değişim, Uluslar arası Politik Araştırmalar Dergisi, Cilt 2, Sayı 3, 2016
- AKTAY, Yasin- KÖKTAŞ, M. Emin, 'Postmodern Dünyada Din: Bir Anlatı mı, Tanrı'nın İntikamı mı? 'Din Sosyolojisi, Vadi Yayınları, Ankara, 2007
- ALATLI, Alev, Aklın Yolu Da Bir Değildir, Destek Yayınları, Ankara, 2009
- ARICAN, M. Kazım, 'Felsefi ve Teolojik Bir Problem Olarak Dinî Çeşitlilik', C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi, C.15, S.1, 2011
- ARON, Raymond, Aydınların Afyonu, Çev. İzzet Tanju, Tur Yayınları, İstanbul, 1979
- ARSLAN, Abdullah, Fransız Devrimi ve 1789 Fransız Yurttaş ve İnsan Hakları Bildirisi, Genç Hukukçular Hukuk Okumaları Birikimler 4, İstanbul, 2013
- ARSLAN, Adnan, "Batı Perspektifinde Dini Çoğulculuk Meselesi," İslam Araştırmaları 2, İnsan Yayınları, İstanbul, 1998
- ARSLAN, Adnan, Dinî Çoğulculuk Problemine Yeni Bir Yaklaşım, İslam Araştırmaları Dergisi, 2000
- ARSLAN, Adnan, Din ve Geleneksel Bakış Açısı, Seyyid Hüseyin Nasr ile Bir Mülakat, Bilimname Dergisi, (6), 2003
- ARSLAN, Adnan, -KUTLUER İ.-KILIÇ, M. Erol, Seyyid Hüseyin Nasr'da Gelenek, Tasavvuf ve Dini Çoğulculuk, Bilim ve Sanat Vakfı yay. İstanbul, 2004
- ARSLAN, Mustafa, "Değişim Sürecinde Yeni Dindarlık Formları: "Yeni Çağ" İnanışları Örneği", 5. Ulusal Kongre Merkezi Bildirisi, 2006
- ATAY, Tayfun, Din Hayattan Çıkar, İletişim Yay., İstanbul, 2012

- AYDIN, Mahmut, İnançların Gökkuşuğu: Dinsel Çoğulculuk Üzerine Eleştirel Diyaloglar, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2002
- BALOĞLU, Bülent, - KİRMAN, Mehmet Ali, “New Forms of Religiosity Within Secularization Process in Modern Turkey”, World Journal of Islamic History and Civilization, 3, 2012,
- BAUDRİLLARD, Jean, Simulakrlar ve Simülasyon, Çev. Oğuz Adanır, Doğu-Batı Yayınları, Ankara, 2003
- BAUDRİLLARD, Jean, Şeytana Satılan Ruh Ya da Kötülüğün Egemenliği, Çev. O. Adanır, Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2005
- BAYKAN, E., Aşkın Olandan Bir Yol Olarak Din ve Modern Durum, Dicle Üniversitesi İFD, 8 (2),2016
- BAYRAM, Yavuz,Postmodernizm Üzerine, Baykara Dergisi, Sonbahar (Sayı: 5),Çorum, 2007
- BELL, Daniel, Kutsalın Dönüşü, Laik Ama Kutsal, Etkileşim Yayınları, İstanbul, 2006
- BENDİX, Reinhard, ‘Tradition and Modernity Reconsidered’, Comparative Studies in Society and History, C.9, Cambridge Üniversitesi Yayınları, 1967
- BERGER, Peter, “Dinin Krizinden Sekülerizmin Krizine”, Der. A. Köse, Ufuk Yayınları, Sekülerizm Sorgulanıyor, İstanbul, 2002
- BERMAN, Marshall, Katı Olan Her şey Buharlaşıyor, İletişim Yayınları, İstanbul,1994
- BEST, Steven- KELLNER, Dougnaş, Postmodern Teori,Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2016
- BEYAZYÜZ, Murat, -ALKAN, F. Sevinç- GÖKA, Erol, Fundamentalizmin Psikolojisi, Avrasya Dosyası, C. 13, S. 3, 2007
- BİLİCİ, Mücahit, “İslam’ın Bronzlaşan Yüzü: Caprice Hotel Örnek Olayı”, İslam’ın Yeni Kamusal Yüzleri, ed. Nilüfer Göle, İstanbul, 2013
- BODUR, Hüseyin Ezber, “Küreselleşmenin Dini Boyutu ve Türk Toplumunu üzerindeki Yansımalarının Bir Değerlendirmesi”, Dini Araştırmalar, 6 (17), 2004
- BOULDİNG, Kenneth, Yirminci Asrın Manası, Çev. Erol Güngör, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1969
- CEVİZCİ, Ahmet, Felsefe Sözlüğü, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2002
- COŞKUN, Ali, ‘Din ve Kimlik’, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C.24, 2003
- COŞKUN, İsmail, Modernliğin Kaynakları: Rönesans Üzerine Bir Değerlendirme, İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi, C.3, Sayı 6, 2003
- COŞTU, Yakup, ‘Homojenlik ve Heterojenlik Arasında Küreselleşme Din İlişkisi’, İslamiyat 6, S.2, 2006

- ÇİĞDEM, Ahmet, Aydınlanma Felsefesi, Ağaç Yayınları, İstanbul, 1993
- ÇÜÇEN, Kadir, Batı Aydınlanmasının Düşünsel Kökenleri ve Eleştirisi, Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Özel Sayı, 2006
- DALBAY, R. Saim- AVCI, Nazmi, 'Kimlik İnşasına Yönelik Temel Yaklaşımlar ve Bu Yaklaşımların Türkiye'ye Yansımaları', Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, C.23, S.1, 2018
- DAVE, Robinson, Nietzsche ve Postmodernizm, Çev. Kaan Ökten, Everest Yayınları, İstanbul, 2000
- DELİBAŞ, Kayhan, Dini Kimlik ve Katılımcı Birey: Kimlik Siyaseti ve Türkiye'de Siyasal İslam'ın Yükselişi, Amme İdaresi Dergisi, Cilt 14, Sayı 2, Haziran 2008
- DEMİR, Ömer, Bilim Felsefesi, Vadi Yayınları, Ankara, 2000
- DEMİR, Talip, Sosyolojik Perspektiften Postmodernite ve Din İlişkinine Yeniden Bakış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş, 2015
- DEMİR, Tülay, Dinî Çoğulculuk, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Yüksek Lisans Programı, (71), 2013
- DEMİREZEN, İsmail, Tüketim Toplumunun Oluşumu ve Din ile Etkileşimi, Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi, 10 (3), 2000
- DEMİRKOL, Murat, Seyyid Hüseyin Nasr'a Göre Ezeli Hikmet ve Geleneksel İslam, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 2010
- EAGLESTONE, Robert, Postmodernizm ve Holocaust'un İnkâr Edilmesi, Çev. Ebru Kılıç, Everest Yayınları, İstanbul, 2002
- EDLES, Desfor Laura, Uygulamalı Kültürel Sosyoloji, Çev. Cumhuriyet Atay, Babil Yayınları, İstanbul, 2005
- EKİNCİ, Emre, Devrimden Günümüze Fransız Siyasal Sisteminin Evrimi, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt 6, Sayı 1, 2016
- ERİNÇ, Sıtkı, Postmodernizmin Tanımı, Anadolu Üniversitesi Konferans Metni, 1994
- EROL, Pelin Önder, Modernite Projesinin Kökenleri Dinamikleri ve Sonu Sosyoloji Dergisi, Sayı 33, 2016
- FUKUYAMA Francis, Tarihin Sonu Mu?, Çev: Yusuf KAPLAN, Rey Yayınları, Kayseri, 1993
- FURSETH İnger – REPSTAD, Pal, Din Sosyolojisine Giriş, Çev. İhsan Çapcıoğlu - H. Aydınalp, Birleşik Yayınevi, Ankara, 2013
- GAZO, E. W, Postmodernizmin Aydınlanmayı Eleştirisi, Çev.: Ş. Deniz, İslami Araştırmalar Dergisi, 6 (1)

- GELLNER, Ernest, “Mülakat”, Türkiye Günlüğü, Cedit Yayınları, Sayı 24, Ankara, 1993
- GİDDENS, Anthony, Modernliğin Sonuçları, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2018
- GİRGİN, Orçun, Modernliğin Bugünü: Modernist Postmodernist ve Alternatif Yaklaşımlar Yüksek Lisans Tezi, Kütahya, 2008
- GÖKSAL, Gökçen, Sanayi Devrimi: Öncesi, Sonrası ve Etkileri, Kora Yayınevi, İstanbul, 2003
- GÖKTÜRK, İsmail-GÜNALA, Mustafa, Modern ve Geleneksel Değerler Arasında Yabancılaşan İnsan, Selçuk Üniversitesi Karaman İ.İ.B.F Dergisi, Sayı 11, 2006
- GUSFIELD, Joseph R., Toplumsal Değişim Araştırmalarında Yersiz Kutuplaşma: Gelenek ve Modernite”, (Çev.) Bilal Canatan, Muhafazakâr Düşünce Dergisi, Kadim Bilgeliğin Kutsal Yolculuğu Gelenek, yıl 1, sayı 3, 2005
- GÜNAY, Durmuş, Sanayi ve Sanayi Tarihi’, Mimar ve Mühendis Dergisi, Sayı:31 , İstanbul, 2002
- GÜNAY, Ünver, Din Sosyolojisi, İnsan Yayınları, İstanbul, 2014
- GÜNAY, Ünver, Dindarlığın Sosyolojisi, Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi, Ed. Ü. Günay-C. Çelik, Karahan Kitabevi, Adana, 2006,
- GÜNEŞ, H. Nihat, Modernizmden Postmodernizme Türkiye’de Kültürel Yabancılaşma Sorunu Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Mersin, 2004
- GÜNGÖR, Erol, Türk Kültürü ve Milliyetçilik, İstanbul, Ötüken Yayıncılık, 1987
- GÜRER, Dilaver, “İbn Arabi’de ‘Dinlerin Aşkın Birliği’ ve ‘İbadet Meselesi’ Hakkında Bir Değerlendirme, Tasavvuf İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi, İstanbul, 2015
- GÜRSOY, Şahin- ÇAPÇIOĞLU, İhsan, Din Kimlik İlişkisi Üzerine, Toplum Bilimleri, Ocak-Haziran 2006-2009
- HARDT, Michael – NEGRI, Antonio, İmparatorluk, Çev. Abdullah Yılmaz, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2002
- HAMILTON, Malcolm, Sociology of Religion: Theoretical and Comparative Perspectives, , Routledge, London, 2001
- HARVEY, David, Postmodernliğin Durumu, Çev.: S. Savran, Metis Yayınları, İstanbul, 2012
- HELLER, Agnes,- FEHER, Ference, Postmodern Politik Durum, (Çev.: Şükrü Argin, Osman Akınhay), Öteki Yayınevi, Ankara, 1993
- HICK, JOHN, An Interpretation of Religion, London: Macmillan and New Haven CT: Yale University Press, 1989
- HOCANOĞLU, Durmuş, Geçmişten Günümüze Etkileriyle Fransız İhtilali, Zaman, 13.07.1998

- HODGSON, Marshall, İslam'ın Serüveni, Çev. Berkay Ersöz, Phoenix Yayınları, Cilt 2, 2018
- HUGHES, Bettany, Modern Dünya'nın Dahisi Belgeseli, 1. Bölüm, 11-13 dk.
- FURSETH, İnger- REPSTAD, Pal, Din Sosyolojisine Giriş, Çev.: İ. Çapcıoğlu-H. Aydınalp, Birleşik Yayınevi, Ankara, 2013
- KANT, Immanuel, Aydınlanma nedir? Sorusuna Yanıt (Çev. Nejat Bozkurt), Seçilmiş Yazılar, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1984
- KARAAĞAÇLI, Abbas, "Pakistan-Hindistan İlişkileri ve Keşmir Meselesi", http://www.bilgesam.org/tr/index.php?option=com_content&view=article&id=1807:-pakistan-hindistan-likileri-ve-kemirmeselesi&catid=177:analizler-hindistan.
- KARADAĞ, Ahmet, Kamusal Alan Modelleri: Çoğulcu Perspektiften Bir Değerlendirme, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, C. 58, S. 3, 2003
- KARAHAN, Nazan, Stres Sizi Tüketmesin, Psychologies Dergisi, Sayı 10, 2018
- KAZANCIOĞLU, Özlem, Modernizmden Postmodernizme Toplumsal Değişme Yüksek Lisans Tezi, Trabzon, 2019
- KILIÇ, Recep, "Dinî Çoğulculuk mu Dinde Çoğulculuk mu?" Dinî Araştırmalar Dergisi, (19), Ankara, 2004,
- KIZILÇELİK, Sezgin, Postmodernizm Modernlik Projesine' Bir Başkaldırı", Türkiye Günlüğü, S\3, 1994
- KİRMAN, Mehmet Ali, Batıda Ortaya Çıkan Yeni Dini Hareketlerin Bazı Özellikleri ve Toplumsal Tabanları, Dini Araştırmalar, 2 (4), 1999
- KİRMAN, Mehmet Ali-BALOĞLU, Mehmet, "New Forms of Religiosity Within Secularization Process in Modern Turkey", World Journal of Islamic History and Civilization, 2012
- KİRMAN, Mehmet Ali, "Sekülerleme Perspektifinden Dinî Fundamentalizm" Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C. 1/2, 2008
- KİRMAN, Mehmet Ali, Din Sosyolojisi Terimleri Sözlüğü, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2004
- KİRMAN, Mehmet Ali, Din ve Sekülerleşme, Karahan Yayıncılık, Adana, 2005
- KOÇAKOĞLU, Bedia, Anlamsızlığın Anlamı Postmodernizm, Palet Yayınevi, Konya, 2018
- KÖSE, Ali, Enteller Aleykümselam Der Mi?, İz Yayınları, İstanbul, 2013
- KÖYLÜ, Mustafa, 'Çağdaş Bir Din Eğitimi Teorisi Olarak Çoğulcu Din Eğitimi Modeli: Batı Örneği', Dini Araştırmalar, 6 (17), 2003
- KUMAR, Krishan, Sanayi Sonrası Toplumdan Postmodern Topluma Çağdaş Dünyanın Yeni Kuramları, Çev. Mehmet Küçük, Dost Yayınları, Ankara, 1999

- KURT, Abdurrahman, Din Sosyolojisi, Sentez Yayınları, Ankara, 2012
- KÜÇÜK, Mehmet, Postmodernin Modern Karakteri ya da Dönemleştirmenin İronisi, Bilimname, Sayı 2, 2017
- KÜÇÜKALP, Kasım, Nietzsche ve Postmodernizm, İstanbul, Paradigma Yayınları, 2003
- LAFICI, Ayhan, Postmodernizmi Anlamak, <http://www.isguc.org/ayhan1.htm>, 10.03.2020
- LANDES, David, Kapitalizmin Doğuşu, Çev. Süleyman Gündüz, İnsan Yayınları, İstanbul, 1995
- LEHMANN, Darren, "Fundamentalism and Globalism", Third World Quarterly, 19 (4), 1998
- LYON, David, Jesus in Disneyland: Religion in Postmodern Times, Polity Press, 2000
- LYOTARD, J. F., Postmodern Durum, Çev. Ahmet Çiğdem, Vadi Yayınları, Ankara, 1997
- MARSHALL, gelenek, gelenekler" maddesi, Sosyoloji Sözlüğü, Çev. Osman Akınbay / Derya Kömürcü, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1999
- MCLELLAN, David, İdeoloji, Çev. Barış Yıldırım, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2005
- NIETZSCHE, Friedrich, Güç İstenci, Çev. Sedat Umran, Birey Yayınları, 2002, İstanbul,
- NIETZSCHE, Friedrich, Putların Alacakaranlığı, Çev. Hüseyin Kaytan, Tüm zamanlar Yayınları, İstanbul, 2000
- MURPHY, John, Postmodern Sosyal Analiz ve Postmodern Eleştiri, Çev. Hüsameddin Arslan, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2000
- Oxford Advanced Learner's Dictionary, New York, Oxford University Press, 1995
- ÖZCAN, Burcu, Postmodernizmin Tüketim İmajları, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 17(1)
- ÖZDEMİR, İbrahim, Postmodern Düşünceler, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2002
- ÖZENÇ, Ali, Şerif Mardin'e Göre Modernleşme ve Din Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2006
- ÖZKAN, Mehmet Ali, Türk Sinemasında "Bireysellik" Okumaları: "Kaybedenler Kulübü" Ve "Pandora'nın Kutusu Örnekleri", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Maltepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, Mayıs, 2012
- ÖZKAN, Mehmet Şükrü, "W. C. Smith ve J. Hick'in Dini Çoğulculuk Hipotezlerinin Değerlendirilmesi", İLTED, (2) 46, Erzurum 2016

- ÖZKİRAZ, Ahmet, Modernleşme Teorileri ve Postmodern Durum, Selçuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Konya, 1993
- ÖZYURT, Cevat, 'Marx'ta Yanılsama ve İdeoloji Olarak Din', Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi - Yıl 7, S.2, 2014
- PERŞEMBE, Erkan, 'Postmodernlikte Din Problemi', Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, C.14, S.14, 2003
- REDHOUSE İngilizce Türkçe Sözlük, İstanbul, Redhouse Press, 1974
- ROSENAU, Paauline Marie, Postmodernizm ve Toplum Bilimleri, Çev. Tuncay Birkan, Ark Yayınları, Ankara, 1998
- ROSKİN, M.G., Çağdaş Devlet Sistemleri, Adres Yayınları, Ankara, 2014
- RUDE, George, Fransız Devrimi (Çev. Ali İhsan Dalgıç), İletişim Yayınları, İstanbul, 2015
- SARIBAY, Ali Yaşar, Postmodernite, Sivil Toplum ve İslam, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994
- SARUP, Madan, Postyapısalcılık ve Postmodernizm, Çev: Abdülbaki Güçlü, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2004
- SERDAR, Ziyâüddin, Postmodernizm ve Öteki Batı Kültürünün Yeni Emperyalizmi, Çev. Gökçe Kaçmaz, Söylem Yayınları, İstanbul, 2001
- SCHWARZ, Fernand, Kadim Bilgeliğin Yeniden Keşfi, Çev. Ayşe Meral Aslan, İnsan Yayınları, İstanbul, 1997
- SNYDER, John R. "Modernliğin Sonu Hakkında", Gianni Vattimo, Modernliğin Sonu, Çev. Şehabettin Yıldız, İz Yayıncılık, İstanbul, 1999
- SOYKAN, Ömer Naci, Türkiye'den Felsefe Manzaraları, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1993
- SUĞUR, Nadir- SUĞUR, Serap, Geleneksel Toplumdan Modern Topluma Geçiş, Sosyolojik Teoride Açılımlar, Ankara, 2016
- ŞALLI, Ayşe, Modernlik Gelenek Din İlişkisi, Kırıkkale İslami İlimler Fakültesi Dergisi, Sayı 4, 2017
- TAŞDEMİR, Selda, Modernitenin Sonu Postmodernitenin Başlangıcı Üzerine Bir İnceleme Hacettepe Üniversitesi Sosyoloji Bölümü Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2014
- TAYLOR, Charles, Modernliğin Sıkıntıları (Çev: U. Canbilen), Ayrıntı yay. İstanbul, 1995
- TATAR, Taner, Modernizmin Postuna Kurulan İktidar, Türk Yurdu Dergisi, Ankara, 2014
- TEKELİ, İlhan, Postmodernizm Tartışmaları Üzerine Düşünceler, Düşünme Dergisi, Sayı 10, 2017
- TEKİN, Mustafa, Postmodernizmin Din Sorunu, İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi, Cilt 12, S. 2, 2015

- TEKİN, Mustafa, “Türkiye Toplumunun Dinî Hayatında Postmodern Tezahürler”, İstanbul Üniversitesi İFD, (25), 2011
- THERBORN, Göran, Modernlik Yoluyla Modernliğe Giden Yollar, Postmodernizm ve İslam, Vadi Yayınları , İstanbul, 2017
- TOKAT, Latif, Dini Çoğulculuk Hangi Açıdan Mümkündür? Milet ve Nihal İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi, (4) 2, 2007
- TOURAİNE, Alain, Modernliğin Eleştirisi, Çev. Hülya Tufan, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1995
- TOPÇUOĞLU, Abdullah-AKTAY, Yasin, Postmodernizm İslam Küreselleşme ve Oryantalizm, Vadi Yayınları, Ankara, 1999
- TÜZER, Abdullatif, Çağdaş Sorunların Kısacasında Din, Elis Yayınları, Ankara, 2017
- UÇAN, Hilmi, Modernizm Postmodernizm ve J. Derrida’nın Yapısökümcü Okuma ve Anlamlandırma Önerisi, Turkish Studies, 4\8, 2009
- YANMIŞ, Mehmet, “Fundamentalizm Korkusunun Müslüman Toplumlara Etkileri Üzerine Bir Değerlendirme”, Günümüz İslam Toplumlari ve Problemleri, Ati Yayınları, İstanbul, 2015
- YAYLACI, Yunus Emre, ‘Postmodernizmi Nietzsche Üzerinden Temellendirme Denemesi’, Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi, C.16, S.808, 2019
- YEŞİLYURT, Temel, ‘İslam İman ve Fundamentalizm’, Fırat Ü. İlahiyat Fakültesi, Kelam Araştırmaları, S.2, 2004
- YEŞİLYURT, Temel, ‘Globalleşen Dünya’da Dinin Anlamı’, Bir Kelam Problemi Olarak Din-Dünya İlişkisi, İlahiyat Fakülteleri Kelam Anabilimdalı Din Dünya İlişkisi Sempozyumu, Çorum, 2002
- YILDIZ, Hasan ‘Postmodernizm Nedir?’ Dumlupınar Üniversitesi, SBD. S.13, 2005
- YILMAZ, Abdullah, - ASLAN, Seyfettin, Modernizme Bir Başkaldırı Projesi Olarak Postmodernizm, C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt 2, Sayı 2, 2014
- YILMAZ, Aytekin, Modernden Postmoderne Siyasal Arayışlar, Vadi Yayınları, Ankara, 1996
- YİNGER, J.M., Religion, Society and Individual, New York, 1965
- ZAFER, Cem, Postmodern Zamanlarda Dine Bakış, Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, C.11, S.61, 2018
- WEST, David, Kıta Avrupası Felsefesine Giriş, Çev. Ahmet Cevizci, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2008